

ნიკო ჯავახიშვილი

ასოცირებული პროფესორი, თსუ

ხელფასები და ფასები რუსეთის იმპერიაში (XIX საუკუნის მიწურულიდან 1914 წლამდე)

წინამდებარე სტატიაში განხილულია საქართველოს და რუსეთის სახელმწიფო არქივებში, ასევე, ქართველ პოლიტიკურ, სახელმწიფო, საზოგადო მოღვაწეთა, მწერალთა, მეცნიერთა და ხელოვანთა თხზულებებში, მოგონებებსა და ეპისტოლურ მემკვიდრეობაში დაცული არაერთი საყურადღებო ცნობა საუკუნეზე ოდნავ მეტი ხნის წინათ, კერძოდ, XIX საუკუნის მიწურულიდან – I მსოფლიო ომამდე არსებული შრომის ანაზღაურებისა და ფასების შესახებ რუსეთის იმპერიაში, რომლის შემადგენლობაში საქართველოც შედიოდა. ამის პარალელურად, მიმოხილულია იმ პერიოდში არსებული რუსული ფულადი სისტემა.

ზემოხსენებული ინფორმაცია შემონახულია ჩანაწერებში, რომელთა ავტორებიც არიან ცნობილი ქართველი მოღვაწეები: ილია ჭავჭავაძე (1837-1907); ნიკო ავალიშვილი (1844-1929); იაკობ მანსვეტაშვილი (1855-1939); ისიდორე რამიშვილი (1859-1937); ვაჟა-ფშაველა (1861-1915); ექვთიმე თაყაიშვილი (1863-1953); გიორგი ლასხიშვილი (1866-1931); თეოდო სახოკია (1868-1956); ვლადიმერ ნაცვლიშვილი, იგივე ლადო ბზგანელი (1871-1946); კონსტანტინე (კოტე) მარჯანიშვილი (1872-1933); კონსტანტინე (კოტე) მაყაშვილი (1876-1929); ვლადიმერ (ვალდია) გოგუაძე (1880-1954); დიმიტრი ჯავახიშვილი (1882-1971); კონსტანტინე კანდელაკი (1883-1959); შალვა ამირეჯიბი (1887-1943); ვლადიმერ (ლადო) ჯაფარიძე (1887-1981); ანდრია რაზმაძე (1889-1929); ეკატერინე (ცაცა) ამირეჯიბი (1889-1975); გიორგი ჩიტაია (1890-1986); მიხეილ ჭიაურელი (1894-1974); შალვა მაღლაკელიძე (1894-1976); გიორგი ლეონიძე (1897-1966); კანდიდ ჩარკვიანი (1906-1994); გიორგი ზარიძე (1908-1999); ვახტანგ პარკაძე (1912-1996) და სხვები.

* * *

რუსეთის ფინანსთა მინისტრის, გრაფ სერგეი ვიტეს (1849-1915) ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით, 1895-1897 წლებში იმპერიაში ფულის რეფორმა გატარდა. ვინაიდან ამ რეფორმის შედეგად მიმოქცევაში გამოშვებული რუსული ქაღალდის ფული მთლიანად იქნა უზრუნველყოფილი ოქროთი, ის მსოფლიოს ერთ-ერთ ყველაზე სტაბილური კურსის მქონე ვალუტად იქცა.

აქვე დავსძენთ, რომ ეს პიროვნება, რომელიც თბილისში დაიბადა და 16 წლამდე აქ ცხოვრობდა, იყო ვაჟი ბალტიელი (კურლანდიელი) გერმანელისა ქრისტოფ-ჰენრიხ-გეორგ-იულიუს ვიტესი (გერმანულად – Witte). შემდგომში ს. ვიტე სათავეში ედგა რუსეთის საიმპერიო მთავრობას (1905-1906 წლებში).

აღნიშნული პერიოდიდან – I მსოფლიო ომის დაწყებამდე რუსეთის იმპერია წარმოადგენდა მსოფლიოს ერთ-ერთ, სწრაფად განვითარებადი ეკონომიკის მქონე ქვეყანას. ინტენსიურად ვითარდებოდა ვაჭრობა-მრეწველობა და სოფლის მეურნეობა, ხოლო სახელმწიფო შემოსავალი გასავალს მნიშვნელოვნად აღემატებოდა.

რუსული ვალუტა – „რუბლი“ (რომლის ქართული შესატყვისი იყო „მანეთი“) – ასი კაპიკისაგან შედგებოდა. იმპერიაში მიმოქცეოდა როგორც ქაღალდისაგან დამზადებული ფულის ნიშნები – „სახელმწიფო საკრედიტო ბილეთები“ ასევე, ლითონისაგან, კერძოდ, ოქროს, ვერცხლის და სპილენძისაგან მოჭრილი მონეტები.

სპილენძისაგან დამზადებული იყო მონეტები ნომინალური ღირებულებით (ჩამოთვლილია უმცირესი ერთეულიდან ზემოთ): $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{2}$; 1; 3 და 5 კაპიკი, ვერცხლისაგან – ნომინალური ღირებულებით: 5; 10; 20; 25; 50 კაპიკი და 1 რუბლი, ხოლო ოქროსაგან – ნომინალური ღირებულებით: 5; $7\frac{1}{2}$; 10 და 15 რუბლი. ამ უკანასკნელს – „იმპერიალი“ ეწოდებოდა.

ქაღალდის ფულის ნიშნებს შორის იყო „სახელმწიფო საკრედიტო ბილეთები“ ნომინალური ღირებულებით: 1; 3; 5; 10; 25; 50; 100 და 500 რუბლი.

1 რუბლი ოფიციალურად შეესაბამებოდა 17, 424 წილ (ანუ 0, 7742 გრამ) სუფთა ოქროს. ამის გათვალისწინებით, სახელმწიფო საკრედიტო ბილეთების ავერსზე (წინა მხარეზე) დატანილი იყო შემდეგი წარწერა რუსულ ენაზე (თარგმანი ჩვენია): „სახელმწიფო ბანკი ახურდავებს საკრედიტო ბი-

ლეთებს ოქროს მონეტაზე თანხის შეუზღუდავად (1 რუბლი = 1/15 იმპერი-
ალს, შეიცავს 17, 424 წილ სუფთა ოქროს)“, ხოლო რევერსზე (უკანა მხა-
რეზე) ეწერა: „სახელმწიფო საკრედიტო ბილეთები მიმოიქცევა მთელს იმპე-
რიაში ოქროს მონეტის თანაბრად“.

ოქროს მონეტების წონა შემდეგნაირი იყო: 5 რუბლი – 4, 3 გრამი; 7
1/2 რუბლი – 6, 45 გრამი; 10 რუბლი – 8, 6 გრამი; 15 რუბლი – 12, 9
გრამი. აქვე უნდა ითქვას, რომ ჩამოთვლილი მონეტები მოჭრილი იყო 900
სინჯის მქონე ოქროსაგან, ანუ შეიცავდა სხვა ლითონის მცირეოდენ (დაახ-
ლოებით 10 %-იან) მინარევს. შესაბამისად, ეს მონეტები შეიცავდა შემდეგი
რაოდენობის სუფთა ოქროს: 5 რუბლი – 3, 871 გრამი; 7 1/2 რუბლი – 5,
8065 გრამი; 10 რუბლი – 7, 742 გრამი; 15 რუბლი – 11, 613 გრამი.¹

I მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ მიღებული კანონით, რუსეთში
შეწყდა ქალაქის ფულის ნიშნების გადაცვლა ოქროს მონეტებზე. სახელმწი-
ფოს ბიუჯეტში გაზრდილი საომარი ხარჯების შედეგად, რუბლი თანდათან
უფასურდებოდა. თუ 1914 წლის 1 იანვარს მიმოქცევაში იყო 1 მილიარდ
633 მილიონი რუბლის საერთო ღირებულების მქონე საკრედიტო ბილეთები,
სამი წლის შემდეგ – 1917 წლის 1 იანვარს ამ მაჩვენებელმა 9 მილიარდ
103 მილიონი რუბლი შეადგინა. ანალოგიურ პერიოდში ქალაქის 1 რუბ-
ლის მყიდველუნარიანობა შემცირდა ომამდელ 26-27 კაპიკამდე, ანუ თითქმის
4-ჯერ გაუფასურდა.²

ახლა, რაც შეეხება მსოფლიო ომამდელი რუსეთის იმპერიის ვალუტის
ღირებულებას. იმდროინდელი ოქროს თუ მინიანის დღევანდელი საბაზრო ღი-
რებულება საშუალოდ შეადგენს ამერიკის შეერთებული შტატების 380 დო-
ლარს, რაც ამჟამინდელ 1000 ლარს უდრის.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, რუსეთის იმპერიის 1-კაპიკიანის ღირე-
ბულება 1914 წლამდე არსებული მდგომარეობითა და ოქროს მსყიდველობი-
თი უნარით დაახლოებით შეადგენს თანამედროვე 38 აშშ ცენტს, რაც თავის
მხრივ – 1 ლარს უტოლდება.

* * *

1914 წლის თებერვალში თბილისში არსებული საშუალო დღიური
ხელფასებისა და სასურსათო პროდუქტების ფასების შესახებ სტატისტიკური

¹ Русский рубль. Два века истории (XIX-XX вв.). Москва. 1994, გვ. 137; Деньги России, автор-составитель Б. Лившиц. Москва. 2000, გვ. 168-187.

² А. Малишев. В. Таранков. Н. Смиранный. Бумажные денежные знаки России и СССР. Москва, 1991, гв. 74-76.

მონაცემები დაცულია საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის ყოფილი მინისტრის კონსტანტინე კანდელაკის (1883-1959) ნაშრომში „საქართველოს ეროვნული მეურნეობა“. ემიგრაციაში დაწერილი ეს გამოკვლევა პარიზში ორ ტომად გამოიცა (1935 და 1960 წლებში).

აღნიშნული ნაშრომის მეორე ტომში გამოქვეყნებული მონაცემების მიხედვით, იმ პერიოდში, საშუალო დღიური ანაზღაურების სახით, მუშა იღებდა 2 რუბლსა და 39 კაპიკს. კონკრეტულად კი სხვადასხვა სპეციალობის მუშების დღიური ხელფასი იყო:

- გამთბობი – 3 რუბლი და 50 კაპიკი;
- ღურგალი – 3 რუბლი;
- ხარატი – 3 რუბლი;
- მლესავი – 3 რუბლი;
- ქვის მთლელი – 2 რუბლი და 50 კაპიკი;
- მხურავი – 2 რუბლი და 50 კაპიკი;
- მღებავი – 2 რუბლი და 50 კაპიკი;
- ხურო – 2 რუბლი და 50 კაპიკი;
- მჭედელი – 2 რუბლი;
- მხერხავი – 1 რუბლი;
- დღიური მუშა – 80 კაპიკი.

იმავედროულად, პირველი მოთხოვნების საქონელზე თბილისში მოქმედებდა შემდეგი საშუალო ფასები გირვანქობით (შეადგენდა 409 გრამს):

- ყველი – 20 კაპიკი;
- ზეთი – 18 კაპიკი;
- ხორცი – 14 კაპიკი;
- ბრინჯი – 11 კაპიკი;
- ლობიო – 8 კაპიკი;
- ხახვი – 5 კაპიკი;
- პური – 4 კაპიკი;
- მარილი – 4 კაპიკი;
- კომბოსტო – 3, 8 კაპიკი;
- კარტოფილი – 1, 7 კაპიკი;
- ნავთი – 4 კაპიკი;
- ნახშირი – 60 კაპიკი.

ამ მონაცემების მიხედვით, 12-ვე ზემოთ ჩამოთვლილი პროდუქტის თითო გირვანქის შეძენა შეიძლებოდა საშუალოდ – 1 რუბლად და 53,5 კაპიკად.³

ამდენად, მითითებულ პერიოდში, საშუალო დღიური ანაზღაურებით – 2 რუბლითა და 39 კაპიკით მუშას შეეძლო შეეძინა ყველა აქ დასახელებული პირველი მოთხოვნილების საქონელი – თითო გირვანქის ოდენობით და თან დაუნარჯავი რჩებოდა საშუალოდ – 85,5 კაპიკი.

* * *

ვინაიდან უკვე ვისაუბრეთ რუსეთის იმპერიაში არსებული მუშათა ხელფასების შესახებ, ბუნებრივია, ინტერესს იწვევს, თუ რამდენი იყო იმავე ქვეყნის უპირველეს უმაღლეს სასაწავლებელში – სანკტ-პეტერბურგის საიმპერატორო უნივერსიტეტში მოღვაწე მეცნიერთა და პედაგოგთა შრომის საშუალო ანაზღაურება.

აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის (1863-1953) ცნობით, პეტერბურგის უნივერსიტეტში მოღვაწე გამოჩენილ მეცნიერს ნიკო მარს (1865-1934) თავდაპირველად საკმაოდ შეზღუდული შემოსავალი ჰქონდა. ე. თაყაიშვილი იგონებდა: „სტუდენტობაში მას მარტო სტიპენდია – 25 მანეთი ჰქონდა, სხვა არაფერი და ამით ცხოვრობდა, რასაკვირველია, ღარიბად. უნივერსიტეტში რომ დატოვეს, 50 მანეთი ჰქონდა და როცა პრივატ-დოცენტი გახდა – 100 მანეთი“.⁴

პეტერბურგის ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში დაცულია დიდი ქართველი მეცნიერის ივანე ჯავახიშვილის (1876-1940) საქმე, საიდანაც ნათელი ხდება, თუ რა თანხას შეადგენდა მისი შრომის ანაზღაურება ამ ქალაქში არსებულ საიმპერატორო უნივერსიტეტში სწავლისა და მოღვაწეობის პერიოდში.

1900 წლის 1 იანვრიდან ივ. ჯავახიშვილს დაენიშნა სამაგისტრო სტიპენდია, რომელიც თვეში 50 რუბლს შეადგენდა. ეს სტიპენდია მეცნიერს 1902 წლის 1 ივლისამდე, ანუ ორწელიწადნახევრის განმავლობაში ეძლეოდა.

1903 წლის 1 იანვარს მაგისტრი ივანე ჯავახიშვილი აირჩიეს უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტად და თვიურ ხელფასად 100 რუბლი დაუნიშნეს.

³ კ. კანდელაკი. საქართველოს ეროვნული მეურნეობა. ტ. II. პარიზი, 1960, გვ. 139.

⁴ ე. თაყაიშვილი. ემიგრანტული შრომები. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა „დაბრუნება“. მრავალტომეული. გ. შარადის რედაქციით. ტ. I. თბ. 1991, გვ. 110.

ამ თანამდებობაზე ის 14 წლის განმავლობაში, სამშობლოში დაბრუნებამდე მოღვაწეობდა.⁵

1908 წლის დასაწყისში, პრიატ-დოცენტ ივანე ჯავახიშვილის ინიციატივით, პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაფუძნდა ქართული სამეცნიერო წრე. ზემოხსენებულ არქივში დაცულ წესდებაში აღნიშნული იყო, რომ წრის მიზანს წარმოადგენდა XVIII-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურის შესწავლა.⁶

მართალია, წესდებაში ოფიციალურად ასე იყო გაცხადებული ამ წრის დანიშნულება, მაგრამ მის რეალურ მიზანს წარმოადგენდა მზადება ქართული უნივერსიტეტის დაარსებისათვის. წრის ხელმძღვანელი ივ. ჯავახიშვილი მზრუნველობას იჩენდა ამ გაერთიანების წევრებისადმი, რომელთაც მიუხედავად თავისი საკმაოდ შეზღუდული ფინანსური შესაძლებლობისა, ხშირად იწვევდა თავის ბინაში და უმასპინძლებოდა.

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებო ცნობას გვაწვდის ამ წრის ერთ-ერთი წევრთაგანი, მომავალში გამოჩენილი მეცნიერი, ქართული ეთნოლოგიური სკოლის ფუძემდებელი, აკადემიკოსი გიორგი ჩიტაია (1890-1986), რომელიც იგონებდა: „ივანე ჯავახიშვილი ქართველ სტუდენტებს ყველაზე საპატიო ლექტორად, კერპად მიგვაჩნდა. მისი ლექციები და სემინარები ძალზედ დიდ აუდიტორიას იკრებდა. იგი გახლდათ ერთადერთი ლექტორი უნივერსიტეტის მთელ პროფესურაში, რომელიც უუფლებობის მიუხედავად, ლექციებს ეროვნულ ენაზე კითხულობდა. იგი დღენიადაგ იღვწოდა ქართული მეცნიერების ასაღორძინებლად და ამ მიზნის მისაღწევად მთელ თავის ძალღონეს და ნიჭს არ იშურებდა... ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრის წევრები მაშინ გამაღებით ვმუშაობდით ქართული პერიოდული პრესის ბიბლიოგრაფიის შედგენაზე. წრის გამგეობა ყოველ ორ კვირაში ერთხელ იკრიბებოდა ივანე ჯავახიშვილის ბინაზე წრის სამუშაოების მოსაგვარებლად. ყოველთვის, სხდომის დამთავრებისას, სუფრა იშლებოდა ჩვენთვის. მართალია, სუფრა არ იყო მდიდრული, რადგან ბატონი ივანე თავისი ოჯახის წევრებით ხელმოკლედ ცხოვრობდა, მაგრამ ეს ჩვენთვის დიდი პატივი იყო. ივანე ჯავახიშვილის ხელმოკლეობა იქიდანაც ჩანდა, რომ იგი პეტერბურგის სუსხიან ზამ-

⁵ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Фонд 14. Описание 2. Дело №1418.

⁶ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Фонд 569. Описание 13. Дело №1182.

თარში საზაფხულო პალატით დადიოდა“.⁷

პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწე შალვა ამირეჯიბი (1887-1943), რომელიც საქართველოს იძულებითი გასაბჭოების შემდეგ ემიგრაციაში წავიდა, შენიშნავდა, რომ ივანე ჯავახიშვილის „მოკრძალება, მოთმინება, მომჭირნეობა მიდიოდა იქამდის, რომ პეტერბურგში ცხოვრების დროს, როცა უკვე ცოლ-შვილი ჰყავდა, მამის დახმარებაზე უარი თქვა და მხოლოდ პრიატ-დოცენტის არადიდი ჯამაგირით ცხოვრობდა. დილით ის გამოდიოდა კარში ორი შაურით ჯიბეში. ეს იყო ტრამვაის ფული. მისი პირადი სიამოვნება მისმა სამეცნიერო ღვაწლმა შეიწირა“.⁸

ამდენად, თვითონ ხელფასი – 100 რუბლის ოდენობით, იმ დროისათვის – „არადიდ ჯამაგირად“ ითვლებოდა.

* * *

ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობით, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერს, დიდ ქართველ საზოგადო მოღვაწეს და მწერალს ილია ჭავჭავაძეს (1837-1907) „არა ჰყოფნიდა არც საგურამოს მამულის შემოსავალი, არც ბანკიდან აღებული ჯამაგირი და არც თავისი თავისი დის – ელისაბედისაგან მიღებული დახმარება. და იგი სულაც არ აზვიადებდა, როცა ამბობდა: „ვალები მაქვსო“...

ბანკში წინათ მაინცდამაინც დიდი ჯამაგირები არ ჰქონიათ მოსამსახურეებს, მაგრამ როცა „ბანკობიდა“ მოთავდა და აქციების კონვერსია მოახდინეს, ბანკის შემოსავალმა ერთობ მოიმატა, ისე, რომ ყველა ხარჯის გამოკლებით ნახევარი მილიონი მანეთი რჩებოდა საქველმოქმედო საქმეებისათვის და მოსამსახურეებსაც ჯამაგირი მოემატათ. მაგალითად, ილია, როგორც თავმჯდომარე, წელიწადში უკვე ხუთი ათასს იღებდა წინანდელი სამი ათასის მაგიერ. ამას გარდა, ბანკის მოგების გარკვეული პროცენტი მოსამსახურეებს ეძლეოდათ ზედმეტად და ეს პროცენტი მათ თვითონ ჯამაგირს აღემატებოდა“.⁹

ე. თაყაიშვილისავე ცნობით, იმ დროისათვის, თბილისის ვიცე-გუბერნატორის წლიური ხელფასი შეადგენდა 3.000 მანეთს.¹⁰

⁷ გ. ჩიტაია. ჩემი ცხოვრების გზებსა და ბილიკებზე. თბ. 1991, გვ. 26-33.

⁸ შ. ამირეჯიბი. თხზულებანი ორ ტომად. ტ. II. თბ. 1997, გვ. 67-80.

⁹ ე. თაყაიშვილი. ემიგრანტული შრომები, გვ. 422-424.

¹⁰ ე. თაყაიშვილი. ემიგრანტული შრომები, გვ. 434.

აღნიშნული ბანკის დაარსების ისტორიას ასე მოგვითხრობს საზოგადო მოღვაწე, მწერალი და ჟურნალისტი იაკობ მანსვეტაშვილი (1855-1939): „ბანკის დაარსება განიზრახა პატარა წრემ, რომლის მოთავე და სულისჩამდგმელი იყო ქართველების ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და მოამაგე დიმიტრი ყიფიანი. ეს საქმე ასე დაიწყო. როდესაც ბატონყმობა მოისპო, მამულის პატრონებს მიეცათ ფული საფასურად იმ მიწებისა, რომელიც ამით ჩამოერთვათ და გლეხებს მიეცათ. რადგან ყიფიანმა კარგად იცოდა, რომ ეს ხაზინიდან მიღებული ფული მალე გაიფლანგებოდა, განიზრახა, ცოტა რამ მაინც გადაერჩინა და ამით რაიმე საქვეყნო საქმე მოეწყო. იფიქრეს და გადასწყვიტეს ბანკის დაარსება... ხომ მოგეხსენებათ, ქართველი როგორი დარდიმანდი და ხელგაშლილია ფულის უაზროდ ფლანგვაში, ხოლო საქმისთვის კი ფულის გაღება ძლიერ ეძნელება. მხოლოდ დიმიტრის შეეძლო ამის დაძლევა... გროშობით შეაგროვა ოთხმოცი ათასი მანეთი. ამას ზედ დაემატა სახელმწიფოდან მოცემული კიდევ ამავე საქმისთვის ას სამოცი ათასი მანეთი და ამგვარად შესდგა 240 ათასი მანეთი. ეს თანხა საკმარისი იყო ბანკის საქმეების დასაწყებად...

ყიფიანი ჭკუიანი კაცი იყო, გამოცდილი, დინჯი, საქმის მცოდნე და მოყვარე და, ვგონებ, ჩვენი ბანკის საქმეს კარგადაც გაუძღვებოდა. ასეც იყო საქმე დაყენებული: ბანკის მოთავედ უნდა ყოფილიყო ყიფიანი. მაგრამ როდესაც საქმე საქმეზედ მიდგა, საარჩევნო კრებაზე გაჩნდა ილია, რომელიც ამ დრომდე ღუშეთში იყო მომრიგებელ მოსამართლედ და ყიფიანის მეტოქედ გამოვიდა. მისმა ბრწყინვალე ჭკუამ, მისმა მჭექარე ორატორულმა ნიჭმა, ახალგაზრდულმა აღფრთოვანებამ და დიდად მოხვეჭილმა სახელმა მწერლობაში, რასაკვირველია დაჩრდილა უკვე ხანში შესული ყიფიანი და საქმის მოთავედ არჩეულ იქნა ილია... ილიას ბედი სწყალობდა... ბანკის საქმე კარგად წავიდა“.¹¹

ზემოხსენებული ბანკის განსაკუთრებულობისა და მისი შემოსავლის ზრდის შესახებ ასე აღნიშნავდა თვით ილია ჭავჭავაძე 1903 წელს დაწერილ ავტობიოგრაფიაში: „თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ ნაწილი გლეხთა განთავისუფლებისთვის უმაღლესად ნაბოძები ფულისა გადასდო ისეთი ბანკის დასაარსებლად, რომელიც უფრო შესაფერისი იქნებოდა ქვეყნის საჭიროებისათვის წესიერ კრედიტის დასამყარებლად, უფრო-კი ისეთის ბანკისა, რომლის

¹¹ ი. მანსვეტაშვილი. მოგონებები, ნახული და გაგონილი. ლ. ასათიანის წინასიტყვაობით და შენიშვნებით. თბ. 1985, გვ. 139-141.

მოგება მოჰხმარდებოდა განსაკუთრებით თბილისის გუბერნიის თავადაზნარობის შვილების აღზრდა-განათლებას...

თავადაზნაურობამ 1874 წელს გადასწვვიტა, ჩემი რჩევისამებრ, დაარსება საადგილმამულო ბანკისა და წესდების შესადგენად აირჩია კომისია, რომლის ერთ-ერთ წევრად მეც დამნიშნა... ბანკის მოგება, იმის გარდა, რაც კი სხვადასხვა თანხას უნდა მიემატოს, ჰხმარდება თბილისის გუბერნიის არა მარტო მიწათმფლობელთა, ესე იგი თავადაზნაურთა, არამედ მიწათმოქმედთა საერთო საჭიროებას. ამ სახით, ტფილისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი თითქმის ერთადერთი დაწესებულებაა მთელს რუსეთში საადგილმამულო კრედიტისა, რომლის წესდებაც მაღლა აყენებს უფრო საზოგადო სიკეთესა და სარგებლობას, ვიდრე გამდიდრების კერძო ინტერესს...

წესდება ზემოხსენებულის განსაკუთრებულის თვისებებით დაამტკიცა მთავრობამ 1875 წელს. ამ წლიდან დაიწყო ბანკმა მოქმედება და თუმცა ძირის თანხად ჰქონდა მხოლოდ 240,000 მანეთი, დღეს იმ მდგომარეობაზე მიაღწია, რომ ყოველწლივ 360,000 მანეთზედ მეტს მოგებას იძლევა. იმისდა მიუხედავად, რომ ძირის თანხა თავადაზნაურობისაგან შემოტანილი ბანკის დასაფუძნებლად უკვე უკან დაუბრუნდათ თითოეულს დამფუძნებელს წევრს (ამჟამად ბანკის მოგებით ინახება ერთი კერძო გიმნაზია და თუმცა გიმნაზიაში პანსიონიც არის უღარიბეს თავადაზნაურთა შვილებისათვის, მაინც ამ სკოლაში ყველა წოდების ბავშვებიცა სწავლობენ. ამას გარდა, ამ მოგებით ინახება ერთი სამეურნეო სკოლა, რომელშიაც იღებენ აგრეთვე ბავშვებს წოდების განურჩევლად), ბანკის დაარსებიდან დღემდე გამგეობის თავმჯდომარედ ვიმყოფები. ეს თანამდებობა არჩევნით არის და არჩევანი ყოველ სამს წელიწადში ერთხელ სწარმოებს¹².

მიუხედავად საბანკო საქმეში მიღწეული აღნიშნული წარმატებებისა, ი. მანსვეტაშვილი გულისტკივილით წერდა: „დიდად სამწუხაროდ უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ ილიას განსაკუთრებული ნიჭი და ჭკუა საქვეყნო საქმეს მოაშორეს და ბანკის წვრილმან, იწილო-ბიწილო საქმეებს ჩააკლეს. განა მიუტევებელ ცოდვად არ უნდა ჩაითვალოს ის ამბავი, რომ ილიას ბუნებით მომადლებული ნიჭი, მისი იშვიათი, არაჩვეულებრივი ჭკუა ილახებოდა და იხარჯებოდა ისეთ უმნიშვნელო, წვრილმან საქმეზე, როგორც მაგალითად, ის თუ, ვთქვათ — ქალაქ ლენქორანში, ამა და ამ ოღლის ქოხმახებში მიეცეს

¹² მწერალთა ავტობიოგრაფიები. წ. I. გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო ბუხუმი გამოცემა. თბ. 2013, გვ. 6-7.

სესხად ოცდაათი თუ ორმოცი თუმანი. და განა ეს კენტად იყო? ათასობით შემოდიოდა ასეთი საქმეები და ყველა ამაზე ილიას უნდა ტვინი ემუშავებინა, თავი ემტვრია, ის თავი, რომელიც მოწოდებული იყო დიდი საქმეების მოსარიგებლად“.¹³

* * *

ცნობილია, რომ დიდ ქართველ საზოგადო მოღვაწეს და მწერალს აკაკი წერეთელს (1840-1915) უყვარდა ხელგაშლილი ცხოვრება და აზარტული თამაშები, რის გამოც მას ყოველთვის ვალები ჰქონდა.

ამასთან დაკავშირებით ექვთიმე თაყაიშვილი იგონებდა: „აკაკის ილიასავით უყვარდა კარტის თამაში. ხშირად ღამესაც ათენებდა. მანამ ჯიბეს არ ამოიცარიელებდა, თამაშობას არ მიატოვებდა. თუ ილია უმეტეს შემთხვევაში კარტში ფულს იგებდა, აკაკი თითქმის ყოველთვის აგებდა. მე ვეკითხებოდი კარტის მოთამაშეებს: „რა მიზეზია, რომ ილია იგებს, აკაკი სულ აგებს?“ ისინი მეუბნებოდნენ: „შეუძლებელია აკაკიმ მოიგოს, რადგან მან „ფასი“ არ იცის. ქაღალდი მოუვა თუ არა, მისთვის სულერთია, მაინც თამაშობსო“...

ერთხელ, მას ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკმა პენსია დაუნიშნა და თანხა წერა-კითხვის საზოგადოებას გადასცა, რომ თვითურთ-თვითურად ეძლიათ განსაზღვრული რაოდენობით. ამან უხერხულ მდგომარეობაში ჩააყენა საზოგადოება და მისი ხაზინადარი. აკაკი თხოულობდა ბევრ ფულს, ისინი არ აძლევდნენ განსაზღვრული თანხის მეტს...

აკაკის ქართველი ხალხის პატივისცემა და სიყვარული არ დაკლებია... სასტუმროებისა და რესტორნების პატრონები მას სთავაზობდნენ კარგ ბინას, მოწყობილობას და საჭმელ-სასმელს, ხოლო ფულს არა სთხოვდნენ“.¹⁴

ასევე საყურადღებოა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის განათლების მინისტრის გიორგი ლასხიშვილის (1866-1931) მოგონება, რომელშიც ვკითხულობთ: „როცა „ივერიაში“ ვმუშაობდი, აკაკიმ რამდენჯერმე ლექსები მოგვითანა დასაბეჭდად. ჰონორარს კარგს ვაძლევდით... ჩვეულებრივზე ბევრად მეტს, მაგალითად 3-4-ჯერ მეტს, ვიდრე ვაჟა-ფშაველას. თურმე ამ ნიადაგზე უსიამოვნო ინციდენტს ჰქონდა ადგილი ილიასა და აკაკის შორის და ილიას განკარგულება მოეხდინა: „აკაკის მიეცით, რაც მოითხოვოს“. მიუხედავად ამისა, აკაკი მაინც უკმაყოფილო იყო. მე თვითონ გა-

¹³ ი. მანვეტაშვილი. მოგონებები, ნახული და გაგონილი, გვ. 141.

¹⁴ ე. თაყაიშვილი. ემიგრანტული შრომები, გვ. 457-459.

მიგონია მისგან: „ივერიაში“ არაფერს მაძლევნო. ეს ჩვეულებრივი სენი იყო ჩვენი დიდი მგოსნისა, მუდამ ჩიოდა – ნაკლებ ყურადღებას მაქცევნო, თუმცა საქართველოში აკაკიზე მეტად არცერთი პოეტი არ უყვარდათ, არავის ისეთ პატივს არ სცემდნენ, როგორც მას...

აკაკი მუდამ ფულის ძებნაში იყო. მას ქუთაისის საადგილმამულო ბანკიდან პენსია ეძლეოდა თვეში 100 მანეთი, მაგრამ რასაკვირველია, ეს ფული არ ეყოფოდა. ბევრს ხარჯავდა, ცხოვრობდა ხან ქუთაისში, ხან საჩხერეში, ხან ტფილისში. მოგზაურობასა და ხშირად სასტუმროებში ცხოვრებას ბევრი ფული უნდოდა. კარტის თამაშიც უყვარდა. რუს პოეტ ნეკრასოვივით ისიც ხშირად ღამეებს ათენებდა კლუბებში. მაგრამ მეტად გულკეთილი იყო: ფულს, თუ გაჭირვებულებისათვის იყო საჭირო, არ დაიშურებდა, უკანასკნელსაც მიაწოდებდა¹⁵.

* * *

გიორგი ლასხიშვილის მეზუარებიდან ირკვევა, რომ 1904 წელს, როდესაც იგი საფრანგეთის დელაქალაქში ჩავიდა და სენ-ჟაკის ქუჩაზე მდებარე სასტუმროში დაბინავდა, იქ დაახლოებით ისეთივე ფასები ღირდა, როგორც რუსეთის იმპერიაში.

მოგონებებში ვკითხულობთ: „ერთი პატარა ოთახი, პაწაწინა ღერეფნით თვეში 28 ფრანკად (მაშინდელი კურსით 10 მანეთად) ვიქირავე. ოთახში იდგა ვეებერთელა კრაოტი, პირსაბანი, პატარა მაგიდა და ორი სკამი, მეტი არაფერი დაიდგმებოდა. ძნელი იყო ამისთანა ოთახში ცხოვრება, მაგრამ, რადგან აქ მხოლოდ დასაძინებლად მოვდიოდი, სიამოვნებით დავრჩი, ვინაიდან ბინა, დილას ყავა და მოსამსახურე – თვეში მხოლოდ 15 მანეთამდე მიღირდა“¹⁶.

* * *

1886 წლის 24 მაისს, თბილისის სასულიერო სემინარიიდან გარიცხულმა ყოფილმა სემინარისტმა იოსებ ლალიაშვილმა მოკლა რეაქციონერი და ქართველების მოძულე რექტორი პავლე ჩუღეცკი (1844-1886). მისი დაკრძალვისას, საქართველოს მაშინდელმა ეგზარქოსმა, მთავარეპისკოპოსმა პავლე ლებედევმა დასწყევლა ის ერი, რომელმაც წარმოშვა მკვლელი ლალიაშვილი.

¹⁵ გ. ლასხიშვილი. მეზუარები. თბ. 1992, გვ. 224-225.

¹⁶ გ. ლასხიშვილი. მეზუარები, გვ. 153.

მკვლევარ არკადი ხუნდაძის ცნობით, „მაშინ, როდესაც თბილისის სასულიერო სემინარიაში ზოგიერთი მასწავლებლის ჯამაგირი 40-50 მანეთს არ აღემატებოდა, სინოდმა რექტორ ჩუდეცკის ნაცოლევს და პავლე ეგზარქოსის საყვარელს – მარიამს, თვეში 100 მანეთი პენსია დაუნიშნა“.¹⁷

* * *

დიდი საზოგადო მოღვაწის, პედაგოგის, მწერლისა და პუბლიცისტის იაკობ გოგებაშვილის (1840-1912) მიერ შედგენილმა სახელმძღვანელოებმა „დედაენა“ და „ბუნების კარმა“ უდიდესი სამსახური გაუწიეს ქართულ ერს არაერთი თაობის აღზრდასა და ღირსეულ მამულიშვილებად ჩამოყალიბებაში.

იაკობ მანსვეტაშვილი იგონებდა: „წერა-კითხვის გამავრცელებელი წიგნის მაღაზია 1880-1890 წლებში ყოველწლივ ჰყიდდა ოც-ოცდახუთი ათას ცალ „დედაენას“ და ხუთ-ექვს ათას ცალ „ბუნების კარს“... გაძლიერდა გოგებაშვილი ქონებრივადაც: ყველა თავის წიგნებიდან წმინდა შემოსავალი ჰქონდა სამი-ოთხი ათას მანეთამდე. ეს ფული არამცთუ სავსებით ჰყოფნიდა მისი, როგორც მარტოხელის, უცოლშვილო კაცის არადიდ მოთხოვნილებას, არამედ სხვებსაც ბევრს შველოდა და კიდევ ანარჩუნებდა ცოტა რამეს შესანახად, სიბერისა თუ რაიმე ავადმყოფობის უზრუნველსაყოფად. ამ სახით შენახული აღმოჩნდა სიკვდილის ჟამს ათი ათას მანეთამდე. და ეს ცოტაოდენი წვლილი სიკვდილის წინ თვითონვე გაანაწილა სხვადასხვა დაწესებულებათა მისაცემად, განურჩევლად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა“.¹⁸

* * *

მწერალი, მთარგმნელი, პუბლიცისტი, ჟურნალისტი, რეჟისორი და მსახიობი ნიკო ავალიშვილი (1844-1929) საზოგადო და თეატრალური მოღვაწეობის პარალელურად სამხედრო-საინტენდანტო სამსახურსაც ეწეოდა. იგი ოთხი ათეული წლის (1872-1912) განმავლობაში მსახურობდა კავკასიის საოლქო საინტენდანტო სამმართველოს ჩინოვნიკად რუსეთის იმპერიის ცალკეულ რეგიონსა და საზღვარგარეთის ქვეყნებში. დაჯილდოებული იყო წმ. ვლადიმირის IV, წმ. სტანისლავის II და III, წმ. ანას III (ხმლებითურთ) ორდენებითა და არაერთი მედლით.¹⁹

¹⁷ ა. ხუნდაძე. ანტონ ჩეხოვის ცნობა იოსებ ლალიაშვილის შესახებ. გაზ.: „ლიტერატურა და ხელოვნება“. თბ. 1944, №24.

¹⁸ ი. მანსვეტაშვილი. მოგონებები, ნახული და გაგონილი, გვ. 153.

¹⁹ ნ. ჯავახიშვილი. ნიკო ავალიშვილი. ბიოგრაფიის ცნობილი და უცნობი ფურცლები. „ისტორიანი“. №17. თბ. 2012, გვ. 29.

გადამდგარი სახელმწიფო მრჩეველი ნ. ავალიშვილი იგონებდა: „სამსახურიდან გადადგომისა და ნამსახურობის სია მივიღე. ეს იყო 1912 წლის ბოლოს. პენსია დამენიშნა თვეში 8 მანეთი და კაპეიკები. ამაში იმერიტუსიდან, ესე იგი ჩემი სამსახურის განმავლობაში ჯამაგირიდან იმერიტუსის თანხაში გადარიცხული – 6 მან. კაპეიკებით, სახელმწიფო სალაროდან – 20 მან“.²⁰

* * *

რუსეთის იმპერიაში არსებული ფასებისა და შრომის ანაზღაურების შესახებ საყურადღებო ცნობებია შემონახული დიდი ქართველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის ვაჟა-ფშაველას (1861-1915) და მისი ძმების ეპისტოლურ მემკვიდრეობაში.

1894 წელს ვაჟა-ფშაველა ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს, ფოლკლორისტს, ლიტერატორსა და პუბლიცისტს პეტრე უმიკაშვილს (1834-1904) წერდა: „ჯიბესთან მწყრალად გახლავარ. გზის ფული არა მაქვს. მიიღე ლიტერატურული ფონდიდან ვისესხო და თუ ხელი გამიმართეს, პირდაპირ ქალაქში ჩამოვალ ცხვედაძესთან. უფულოდ კი ფეხსაც ვერსად გადავსდგამ. თავართქილაძესთან ლაპარაკი გქონიათ ჩემი ნაწერების გამოცემაზე; მაგ პირობით არ შემიძლიან ნაწერების დათმობა. ჩემთვის ფულია დღეს საჭირო. ვაჟიც მომესწრო, ეხლა დრო აქვს იმასაც სწავლისა. თუ უნდა ნამდვილად, გულით, მე დავეთმობ ყველა ჩემს ნაწერებს ას თუმნად (1000 მ.). ჩემი ნაწერებისა ოთხი სრული ტომი შესდგება, ყველა ისინი შეკრებილი მაქვს, ბევრიც აღარ დამაკლდება. ნახევარი ამ თავით მომცეს და ნახევარიც ერთი წლის შემდეგ, როცა წიგნი დაიბეჭდება“.²¹

1892 წლის 31 მაისს თელავში მყოფი ალექსანდრე (სანდრო) რაზიკაშვილი თედო რაზიკაშვილს წერდა: „ლუკას მოცემული 7 მანეთი და შენი მოცემული 1 თუმანი სულ გამითავდა ძმაო, ისე რომ კაპიკი აღარ დამრჩა. იმიტომ რომ იმ ფულიდგან სახლის პატრონს მივეცი რვა მანეთი, ნისია მემართა საბნისპირის და ფეხის ჩითისა ორი მანეთი – ის მოვიშორე... პირის სახოცი ვიყიდე – ათი შაური, სარტყლის და ხანჯლის გაკეთებაში – თოთხმეტი შაური. რაც დამრჩა, ის კიდევ ძმაო აპრილის ცამეტიდან ამ მაისის

²⁰ ნ. ავალიშვილი. თავგადასავალი და განცდანი. თბ. 2014, გვ. 181-182.

²¹ რაზიკაშვილების მიმოწერა. შეადგინა მ. ყიფიანმა. გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმის გამოცემა. თბ. 2011, გვ. 19-20.

გასვლამდე მეყოფინა მძლივს. ეხლა კი კაპიკი აღარ მაქვს... ერთი-ორი მანეთი გამომიგზავნე“.²²

1899 წლის 25 ნოემბერს ალექსანდრე (სანდრო) რაზიკაშვილი თედო რაზიკაშვილს წერდა: „ამ სამთვენახევარში 86 მანეთი ავიღე ჯამაგირი. აქედამ 20 მანეთი კასაში შევიტანე. ვიყიდე პოლსაპოშკები და კალოშები – 7 მ. 40 კ., შევაკერინე ზამთრის ქუდი – 3 მან, ზეწარი – 90 კაპ., მუთაქა არა მქონდა, ისიც ვიყიდე – 50 კაპ. და კიდევ წვრილმანი რაღაც-რაღაცეები“.²³

1900 წლის 5 მაისს ელისავეტპოლში (განჯაში) მყოფი მიხეილ (მიხა) რაზიკაშვილი ალექსანდრე (სანდრო) რაზიკაშვილს წერდა: „აქ ამ ერთ კვირამდის იქნება ვაკანსია გაიხსნას მწერლისა «Государственное Управление»-ში, რომელიც ჩემთვის უნდათ ქართველებს აქ მოსამსახურეებს, რადგანაც მარტო ორნი არიან ქართველები (Делопроизводитель Бакрадзе и помощ. Бакрадзе и помощ. делопроиз. Церетели). უკანასკნელი ნათესავია ვასოსი და ჩვენთანა ცხოვრობს. Получает 50 рублей в месяц. ეს ორი დღეა დავეყვარ უბრაველენიში, მაწერინებს, რომ ხელი გაგემართოსო. და რაწამს ვაკანსია გაიხსნება, ვეცდებით, რომ მიგაღებინოთო. მაგრამ ბევრი-ბევრი დამინიშნონ თვეში 20 მან. ნამსახური მწერლები იღებენ 25 მან. ეგ არის, მაგაზე უნდა ჩამოჭლექდეს კაცი“.²⁴

1906 წლის 8 აპრილს თედო რაზიკაშვილი ანასტასია თუმანიშვილ-წერეთლისას წერდა: „ჯეჯილის“ საქმე გამოაკეთეთ თუ ვერა? მეც მასალის გაგზავნას „ნაკადულში“ დავეხარბე, რადგან იმედი მქონდა თავის დროზედ მომაწოდებდა ჰონორარის რაღაც საცოდავ გროშებს, რადგან ეხლა ასე გვიჭირს და სხვა საღსარი არა გვაქვს-რა. მაგრამ პატივცემულმა მარიამმა „ბუს ფეხის“ კუთვნილი (შარშან ენკენისთვის ნომერში დაიბეჭდა) ფულიდან, სულ რაღაც 22 მან. (სტრიქონი პროზაში 5 კაპ. იძლევა ლექსში – 10 კ.) მხოლოდ ჯერჯერობით 10 მ. მომაწოდა. თქვენგანაც მივიღე 7 მან., რისთვისაც დიდ მადლობას გწირავთ“.²⁵

* * *

საზოგადო მოღვაწე, მწერალი, მთარგმნელი, ეთნოგრაფი და ლექსიკოგრაფი თედო სახოკია (1868-1956) შედიოდა 1892 წელს დაარსებულ

²² რაზიკაშვილების მიმოწერა, გვ. 131.

²³ რაზიკაშვილების მიმოწერა, გვ. 134.

²⁴ რაზიკაშვილების მიმოწერა, გვ. 202.

²⁵ რაზიკაშვილების მიმოწერა, გვ. 104-105.

„საქართველოს თავისუფლების ლიგაში“, ხოლო შემდეგ სოციალ-ფედერალისტურ პარტიაში გაწევრიანდა. 1905-1907 წლების რევოლუციაში მონაწილეობისათვის ის დააპატიმრეს, გაასამართლეს და 1908 წელს ციხეში გადასახლეს.

თ. სახოკიას მემუარულ ჩანაწერებში „ციხეში. მოგონებანი 1905 წლის რევოლუციის დროიდან“, სადაც მისი ავტორი აღწერს თავის მოგზაურობას მატარებლით ციხეში (პატიმრის რანგში), ვკითხულობთ: „გაკუარეთ ჩელიაბინსკს, ამ საზღვარს ევროპის რუსეთისა და აზიის რუსეთისას. აქედან იწყება უხვება და სავსება ყოველისავე. სადგურებზე გლეხებს გამოაქვთ: გოჭები, ინდოურები, ბატები, ქათმები, კარაქი (ნამდვილი, ციხეში!), მსუქანი რძე... შემწვარ გოჭს 8-10 გირვანქიანს (ანუ დაახლოებით 4-კილოიანს. ნ. ჯ.) – სამ აბაზად აფასებენ... არიან ისეთი მუშტრებიც, რომელთაც ეს ფასი ებერებათ და ეჩიჩინებიან, ორ აბაზად აძლევენ... ინდოური 7-8 გირვანქიანი (ანუ დაახლოებით 3-კილოიანი. ნ. ჯ.) – ათ შაურად, ბატი – ორ აბაზად, მთელი ბოთლი საუკეთესო რძე, ნაღებით სავსე – შაურად, საუცხოო კარაქი – ექვს შაურად გირვანქა, პური – კაპიკად გირვანქა. ჩვენმა კომუნამ, ათი კაცისაგან შემდგარმა, ერთი გოჭი იყიდა, ზედ მიაყოლა ინდოური და ერთი აბაზის რძეც. ჩვენც გავძეხით, კონვოის სალდათებიც დავიწვიეთ და ისინიც მადლიერები დაგვრჩნენ“.²⁶

როგორც ამ მოგონებიდან ჩანს, 1908 წლის დასაწყისში, ციხეში, გადასახლების ადგილზე მიმავალ პოლიტიკურ ტუსაღებს იმის ფინანსური შესაძლებლობა ჰქონათ, რომ თვითონაც კარგად იკვებებოდნენ და თანაც მათთვის მიჩენილ დაცვის თანამშრომლებსაც ეპატიუებოდნენ...

* * *

საქართველოს დამსახურებული მასწავლებელი, მწერალი ვლადიმერ ნაცვლიშვილი (1871-1946), რომელიც წერდა ფსევდონიმით – „ლადო ბზვანელი“, იგონებდა: „1897 წლის პირველ სექტემბრიდან დამნიშნეს ქუთაისის მაზრის სოფელ ტობანიერის ორკლასიანი სამინისტრო სასწავლებლის ზედამხედველად... ამ სასწავლებელში დავრჩი 10 წელიწადს – 1907 წლის სექტემბრამდე... ჯამაგირი მეძლეოდა ერთკლასიანებში წლიურად 240 მანეთი, ორკლასიანებში – 400 მანეთი, ბინითა და გათბობა-მსახურით. ცხოვრება იაფი იყო... სახალხო განათლების სამინისტროდან წარმატებისათვის ხშირად

²⁶ თ. სახოკია. ციხეში. თბ. 2012, გვ. 51.

მეგზავნებოდა დახმარების სახით ჯილდო – 125-150-200 მანეთი – ერთდროულად... 1907 წლის სექტემბრიდან იწყება ჩემი მუშაობა-მოდგაწეობის მეორე ხანა ქალაქის ფარგლებში... იმ დროს ქუთაისში არსებობდა 5-6 სკოლა. ერთ-ერთ სასწავლებელში გაიხსნა ორი ადგილი მასწავლებლის. მოხონელი იყო 38... შეფასების შემდეგ გაველით ორი – ერთი მე და მეორე – ანტონ ოდიშარია. ჯამაგირი იყო წლიურად 500 მანეთი და სამ-სამი წლის შემდეგ პერიოდული მომატებანი სულ სამჯერ წლიურად 100-100 მანეთი“.²⁷

* * *

მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, საქართველოს მწერალთა კავშირის პირველი თავმჯდომარე კონსტანტინე (კოტე) მაყაშვილი (1876-1929) იგონებდა: „1895 წელს დავამთავრე გიმნაზია და გავემართე პეტერბურგს. დიდის დავიდარაბის შემდეგ, დამინიშნეს სტიპენდია – 20 მანეთი თვეში“.²⁸

* * *

მოსკოვში სასწავლებლად ჩასულ ქართველ სტუდენტთა ყოფა-ცხოვრების შესახებ საყურადღებო ცნობებია დაცული საზოგადო მოღვაწის, მთარგმნელისა და მხატვრის ლადო (ვლადიმერ) ჯაფარიძის (1887-1981) მოგონებებში.

ქუთაისის რეალური სასწავლებლის დამთავრების (1906 წ.) შემდეგ, ტყუპმა ძმებმა – ლადო და გრიგოლ მაღალაქიას ძე ჯაფარიძეებმა უმაღლესი განათლების მისაღებად მიაშურეს მოსკოვს, სადაც სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩაირიცხნენ.

ლ. ჯაფარიძე იგონებდა: „მოსკოვი იმხანად უფრო პროვინციულ ქალაქს ჰგავდა, ვიდრე პირველ სატახტოს, როგორც მას უწოდებდნენ ოფიციალურად. ძალიან ჰგავდა რიაზანს, ნოვგოროდს, ყაზანსა და ტულას, მხოლოდ სიდიდითა და ეკლესიების სიმრავლით განირჩეოდა მათგან... მოსკოვს – „დიდ სოფელსაც“ უწოდებდნენ, განსაკუთრებით პეტერბურგელები. ჰგავდა კიდეც თავისი ვიწრო და მოუკირწყლავი ქუჩებით...“

ქართველი სტუდენტები მოსკოვში მაინცდამაინც გაჭირვებულნი არ იყვნენ. რაკი მაშინდელ მოსკოვს უფრო ძვირ ქალაქად იცნობდნენ, ამიტომ იქ მეტ-ნაკლებად უზრუნველყოფილი სტუდენტები ჩადიოდნენ. მათ შორის იყ-

²⁷ მწერალთა ავტობიოგრაფიები. წ. I, გვ. 205-206.

²⁸ მწერალთა ავტობიოგრაფიები. წ. I, გვ. 315.

ვნენ დავით სარაჯიშვილის, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, თავადაზნაურთა და სხვათა სახელობის სტიპენდიატებიც, რომელთაც თვეში 15 მანეთიდან – 50 მანეთამდე რაოდენობის თანხა ჰქონდათ. ეს იმის მიხედვით, თუ ვინ ან რა დაწესებულება აძლევდა მათ სტიპენდიას. სტიპენდიები კავკასიის სასწავლო ოლქსაც საკმარისად ჰქონდა, მაგრამ ეს თანხა განკუთვნილი იყო მხოლოდ ოდესასა თუ ხარკოვში მყოფი სტუდენტებისათვის. იყვნენ შეძლებული ოჯახის შვილებიც. მაგალითად, დავასახელებდი თბილისიდან ჩამოსულ ოთხ ძმა ფორაქიშვილს, რომელთაგან თითოეული ხუთ-ხუთ თუმანს იღებდა სახლიდან. ცნობილი ბაქოელი მრეწველის მანთაშევის შვილს თვეში 100 მანეთი ჰქონდა და ეს დიდი ფული იყო მაშინ...

ახლა, ორიოდ სიტყვით, თუ როგორ ცხოვრობდა საშუალო შეძლების სტუდენტი მოსკოვში... თუ რომელიმე მათგანი 20-25 მანეთზე ნაკლებს იღებდა, ის უფასოდ სადილობდა სტუდენტურ სასადილოში. საჭირო იყო მხოლოდ სათანადო განცხადების შეტანა კომიტეტში. თვეში სადილი 6 მანეთი ღირდა, ე. ი. თითო ულუფა – 20 კაპიკი. სადილი ჩინებული გახლდათ: პირველი უთუოდ ხორცი იყო დამზადებული, რომელიც შეიძლებოდა განმეორებითაც მოგეთხოვათ. მეორეც ასევე ხორციული იყო, თანაც იმდენი, რომ ზოგი ვერც ერეოდა... ამგვარად, სადილი სტუდენტს თვეში 6 მანეთი უჯდებოდა, ხოლო დაქირავებულ ოთახთან ერთად სულ 16-18 მანეთი. რა თქმა უნდა, გაჭირვებით, მაგრამ 25 მანეთი მაინც საკმარისი იყო. მე და ჩემი ძმა ერთდროულად 50 მანეთს ვიღებდით და სავსებით გვეყოფნიდა. ოთახში 20 მანეთზე მეტი არ იხარჯებოდა, ზოგჯერ ნაკლებიც კი – 17-18 მანეთი. ამიტომ, ზამთრის სუსხში სადილს ხშირად სახლშივე ვიღებდით, ან იქვე მის ახლოს; ამას შინაურ სადილს ეძახდნენ, სუფთა ერბოზე მზადდებოდა; სამაგიეროდ, თვეში 7 მანეთი ჯდებოდა.

დილის საუზმე ჩაით იწყებოდა. „სამოვარი“ დილა-საღამოს – ოთახის ქირაში შედიოდა, ოღონდ მოსამსახურისათვის „საჩუქრად“ 50 ან 75 კაპიკი უნდა მიგვეცა თვეში. კარაქი, პური, შაქარი და ზეთი ცალკე ხარჯი იყო, ისიც კაპიკები... გაზეთი იმ დროს 3 კაპიკი ღირდა და თუ ფულზე მწყრალოდ ვიყავით, ერთი მათგანი – „რუსსკოე სლოვო“ სრულიად საკმარისი იყო საქვეყნო ამბების გასაგებად... გვქონდა კიდევ ერთი პატარა ხარჯიც – შვეიცარს ყოველთვიურად ვაძლევდით 75 კაპიკს, რათა ტელეფონზე დავეძახეთ ხოლმე, როდესაც ამის საჭიროება მოითხოვდა... ასე, რომ 25 მანეთი ერთი სტუდენტისათვის ყველა ხარჯის დასაფარავად, სრულიად საკმარისი იყო.

ხოლო თუ ეს არ ჰყოფნიდა, შეეძლო რაიმე სამუშაოზე მოწყობილიყო... ყველაზე იოლი იყო რეპეტიტორობა და ამას სტუდენტობა ხშირად მიმართავდა ხოლმე. მეც არაერთხელ მქონია შემთხვევა მერეპეტიტორა...

მალე მოსკოვში მე და გრიგოლს ორი უმცროსი ძმა – ვალერიანი და ალექსანდრეც შემოგვიერთდა. თუმცა არსებობა არ გვიჭირდა, მაინც ვმუშაობდით დიდ საოპერო თეატრში. ახალგაზრდებს უფრო შესახედაობის მიხედვით არჩევდნენ. ჩვენ ძირითადად მასიურ სცენებში ვიღებდით მონაწილეობას და თანაც ისეთ დიდ მომღერლებთან, როგორებიც იყვნენ შალიაპინი, სობინოვი, ნეჟდანოვა და სხვები... ჩვენ როლებშიც ვიყავით ხოლმე დაკავებულნი და ამიტომ რეპეტიციებზეც ხშირად გვეძახდნენ; ამისთვის ყოველ მისვლაზე 50 კაპიკი გვეძლეოდა, ხოლო სპექტაკლში მონაწილეობისათვის – თითო მანეთი. ამით თვის განმავლობაში კარგი ჰონორარი გროვდებოდა – 20 მანეთზე მეტი. ეს უკვე დიდი შეღავათი იყო ჩვენთვის. თანაც, როგორც მასწავლებლის შვილებს, სწავლის ფულის გადახდა არ გვევალებოდა.²⁹

* * *

ქუთაისის რეალური სასწავლებლის დამთავრების (1906 წ.) შემდეგ, ასევე მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტს მიაშურა ანდრია რაზმაძემ (1889-1929) – მომავალში გამოჩენილმა მათემატიკოსმა.

მოსკოვში მყოფი ა. რაზმაძე 1906 წლის 18 ივლისს, დედისადმი გამოგზავნილ წერილში წერდა: „ძვირფასო დედაო! პირველათ მრავალს მოკითხვას მოგახსენებთ. გარდა ამისა, დედაო, მე დღეს დაგდექი კარგ ოთახში. ჩემთან ცხოვრობს ჩემი ამხანაგი. ძალიან შევეწყვეთ. ასე რომ, თვეში 20 მანეთად გამოვალ. მოსკოვი მაინდამაინც არ მომეწონა... წიგნები ვიყიდე. ფული ძალიან შამომაკლდა. სულ დამირჩა 3 მ. 50 კ. გამომიგზავნე ტელეგრაფით 30 მ. უსათუოდ შენი ჭირიმე. ამას თვენახევარზე ვიმყოფინებ. იცოდე, მე ძალიან მევეწყვე აქ. სახლის ქირას ცალკე ვიხდი და საჭმელზე სხვასთან ვარ. ფული მინდა“.³⁰

* * *

ნოვოროსიის (ამჟამად – ოდესის) უნივერსიტეტის სამედიცინო ფაკულტეტზე სწავლობდა დიმიტრი ჯავახიშვილი (1882-1971), რომელიც მო-

²⁹ ლ. ჯავარიძე. მოგონებები, ჩანაწერები. თბ. 2004, გვ. 27-29.

³⁰ საქართველოს უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი. ფონდი 768. აღწერა 1. საქმე 99.

მავალში გახდა ცნობილი ექიმი, კურორტოლოგი და საქართველოს მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე.

მის მოგონებებში ვკითხულობთ: „იმ დროს ქართველი ახალგაზრდობის უმეტესობა ნოვოროსიის უნივერსიტეტს ეტანებოდა... მე შევედი სამედიცინო ფაკულტეტზე, იროდიონ სონღულაშვილი – საბუნებისმეტყველოზე, ხოლო შალვა მესხიშვილი – იურიდიულზე. საცხოვრებლად ჩვენ ერთ სახლში დავბინავდით... ერთნაირ პირობებში ვიყავით, ერთნაირი სტიპენდია გვქონდა...“

ერთი ოთახის ქირად თუძანს გვახდევინებდნენ... სმა-ჭამა შედარებით იაფი იყო. ოდესას არც ხორცი აკლდა, არც სხვადასხვა ხარისხის თევზი.

ვაჭრების ოჯახებისა და სხვა შეძლებული ინტელიგენციისაგან საქველმოქმედო ხასიათის ე. წ. სამზრუნველო კომიტეტი შედგა. ჩვენს სტუდენტურ სასადილოს სწორედ ეს კომიტეტი მზრუნველობდა. ეს სასადილო საკმაოდ დიდ და კარგ დარბაზში იყო მოთავსებული. იქ გაშლილი იყო გრძელი სუფრა. სასადილოდ შევდიოდით ორიდან – ხუთ საათამდე. პური უფასოდ გვეძლეოდა. შაქრიანი ჩაი 2 კაპიკი ღირდა. წვნიანში 5 კაპიკს ვიხდიდით, ერთ მათლაფა „გრეჩიხაში“ 3 კაპიკს. ამდენივე ღირდა ჭიქა რძე. ასე რომ, სტუდენტს შეეძლო ორიოდ შეურით ესადილა. ვახშამს უკვე შინ შევექცეოდით გირვანქა შაქარი 15 კაპიკი ღირდა, თეთრი პური – 3 კაპიკი, ძეხვი – 20 კაპიკი. ამდენივე ღირდა გირვანქა ჰალვა... ყველაზე იაფი იყო ყველი „ბრინჯა“. ოთახის პატრონი ჩაისათვის წყალს გვიღულებდა, სხვა დამსახურსაც გვიწევდა, ოთახს გვითბობდა და გვინათებდა. სრულიად გაჭირვებული სტუდენტებისათვის საერთო საცხოვრებელი არსებობდა“.³¹

1906 წელს თბილისში მყოფი დ. ჯავახიშვილი რამდენჯერმე შეხვდა რევოლუციონერ იოსებ (სოსო) ჯულაშვილს, რომელიც ცნობილია როგორც სტალინი.

დ. ჯავახიშვილი იგონებდა: „შევივლიდი ხოლმე ოქრო ჯავახიშვილის სიძის – დიმიტრი გურგენიძის ოჯახში. ჩემი სტუდენტობის ხანაში დიმიტრი ობსერვატორიაში მუშაობდა დამკვირვებლად. იმ პერიოდში ობსერვატორიაში დამკვირვებლად მუშაობდა ი. ბ. სტალინი. იგი რამდენჯერმე შემხვედრია დიმიტრი გურგენიძის ოჯახში. ერთხელ, დიმიტრის ოჯახში რომ ვარ, მოვიდა სტალინი. მან მოიტანა ერთი ბოთლი სამშაურიანი დაბეჭდილი კახური ღვინო, კიტრი, პომიდორი და პური. „აბა, მოდით და პური ვჭამოთ“. ეს – 1906 წლის აგვისტოში მოხდა. მასსოვს, ძალიან ცხელი დღე იყო. შტალინს

³¹ დ. ჯავახიშვილი. მოგონებათა ფურცლები. თბ. 1971, გვ. 78-79.

იმ ოჯახში შემდეგაც ეხვედროდი ხოლმე და ისიც ვიცოდი, რომ იგი ღიმილ-რი გურგენიძეს პარტიულ დავალებებს აძლევდა ხშირად“.³²

1908 წელს, სამედიცინო ფაკულტეტის სტუდენტი დ. ჯავახიშვილი ოდესიდან ბათუმში მიმავალ გემს ექიმად გააყოლეს, რათა ქოლერის ეპიდემიის პრევენცია მოეხდინათ. ის იგონებდა: „გემზე მუშაობა... საინტერესო იყო მატერიალურადაც. ხელფასი ასი მანეთი გექონდა, ჭამა-სმა – უფასო. ფული მეზოგებოდა და ორიოდევჯერ ჩემს ღარიბ ოჯახსაც კი გაგუგზავნე“.³³

1910-1912 წლებში დ. ჯავახიშვილი გურჯაანში ექიმად მსახურობდა. მის მოგონებებში კვითხულობთ: „1910 წლიდან გურჯაანში ხელფასს ვლებულობდი ადგილობრივი ფოსტა-ტელეგრაფის განყოფილებაში, რომლის გამგე – ნიკოლოზ იაშვილი – მეტად კარგი ადამიანი გახლდათ. ხელფასს იგი მეტწილად ოქროთი მძღვედა, თუმც შეიძლებოდა ქალაქის ფულითაც მოეცა“.³⁴

* * *

საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერის ილია ჭავჭავაძის მოკვლის (1907 წ.) შემდეგ, მისი ხსოვნის უკვდავსაყოფად, ქუთაისის საქალაქო თვითმმართველობამ დააწესა მისი სახელობის სტიპენდია – 300 მანეთის ოდენობით (წელიწადში). პირველი სტიპენდიატი იყო ვუკოლ ბერიძე, რომელსაც აღნიშნული თანხიდან თვიურად – 25 მანეთს უგზავნიდნენ. მან 1911 წელს თვითმმართველობას სთხოვა, რომ მისთვის გამოყოფილი წლიური თანხა გადაენაწილებინათ 9 თვეზე, ანუ თვიურად 35 მანეთი გადაეგზავნათ. ეს თხოვნა დააკმაყოფილეს.

1912 წელს ილია ჭავჭავაძის სახელობითი სტიპენდია დაენიშნა კონსტანტინე გამსახურდიას, რომელიც ამ თანხას 1913 წლის აგვისტომდე იღებდა.

უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე ქართველ სტუდენტებს დიდ დახმარებას უწევდა ჭიათურის მარგანეცის მრეწველთა ყრილობის საბჭო, რომელსაც გიორგი ზდანოვიჩი თავმჯდომარეობდა. 1914 წელს ეს საბჭო სტიპენდიას აძლევდა 31 სტუდენტს. მათ შორის ყველაზე მეტი – 600 მანეთი წლიურად დანიშნული ჰქონდა დავით კაკაბაძეს, მომავალში გამოჩენილ

³² დ. ჯავახიშვილი, მოგონებათა ფურცლები, გვ. 90-91.

³³ დ. ჯავახიშვილი, მოგონებათა ფურცლები, გვ. 110.

³⁴ დ. ჯავახიშვილი, მოგონებათა ფურცლები, გვ. 120.

მხატვარს. წლიურად 480 მანეთს იღებდა მომავალში ცნობილი კომპოზიტორი, ჰიმნ „დიდების“ ავტორი კონსტანტინე (კოტე) ფოცხვერაშვილი. 300 მანეთს იღებდნენ კ. გამსახურდია, თედო ღლონტი, სერგო კლდიაშვილი, სამსონ ჯაფარიძე, ჯაბა მეძმარიაშვილი და სხვები.³⁵

* * *

1909 წლის ივნისიდან, ასტრახანის გუბერნიის ქალაქ კრასნი იარში ცხოვრობდა რევოლუციური მოღვაწეობისათვის საქართველოდან გადასახლებული ისიდორე რამიშვილი (1859-1937), რომელიც ჩვენს ქვეყანაში სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის ერთ-ერთი ფუძემდებელი იყო. მან იქ შეირთო ცოლი და შვილებიც შეეძინა.

ი. რამიშვილი იგონებდა, რომ პოლიტიკურ ნიადაგზე გადასახლებულთა შორის დაპირისპირების საგანს წარმოადგენდა: „სახელმწიფოს სუფსიდა... ყველა, ვისაც საშუალო და მაღალი განათლება ჰქონდა ან სასულიერო და პრივილეგირებული წოდებისა იყო, თვითურად ეძლეოდა სუბსიდია – 13 მან. და 50 კაპ. ცოლიც გადმოსახლებულისა ღებულობდა ქმრის ოდენას და მცირეწლოვანი შვილები – ნახევარს. მე, მაგალითად, მეძლეოდა ჩემთვის, ცოლისა და ორი მცირეწლოვანი შვილისათვის – 40 მან. და 25 კაპ.“³⁶

ამის პარალელურად, ი. რამიშვილი თავის მეუღლესთან ერთად ეწეოდა რეპეტიტორობას, საიდანაც ისინი დამატებით შემოსავალს იღებდნენ. ამაში მათ ეხმარებოდა რუსეთის სახელმწიფო სათათბიროს ყოფილი დეპუტატი, სოციალისტ-რევოლუციონერი, ექიმი ნიკიფორე დოლგოპილოვი.

ი. რამიშვილის მოგონებებში ვკითხულობთ: „ყოველთვის გადასახლებაში მე ჩემს სარჩოს ვშოულობდი კერძო გაკვეთილებით. კრასნი იარში ვასწავლიდი ყირგიზის ბავშვებს, რომელთაც გამზადებდი ადგილობრივ სამოქალაქო სასწავლებლისათვის და შეძლებულების შვილებს ასტრახანის გიმნაზიისა და რეალურ სასწავლებლისათვისაც. ერთი ყირგიზი მოლად ემზადებოდა და მე მომეხარა რუსული ენის და არითმეტიკის სწავლებისათვის... გასამრჯელოდ ყველა მოწაფე, დიდი და პატარა – თითო თუმანს მაძლევდა, რაც სახელმწიფო სუბსიდიასთან ერთად კარგად გვყოფნიდა სამ სულს, რად-

³⁵ გ. მჭედლიძე. ქუთაისის ახალი ისტორიის ნარკვევები (1892-1921 წწ.). ქუთაისი. 1993, გვ. 167-168.

³⁶ ი. რამიშვილი. მოგონებები. გამოსაცემად მოამზადეს გ. საითიძემ და ქ. რამიშვილმა. თბ. 2012, გვ. 486.

განაც სანოვაციის და ოთახის სიიაფე იყო ღიდი. მთელი ბინა სამი ოთახით, სამზარეულოთი, საკუჭნაოთი, აივნით, საცვლებისა და ოთახების რეცხვით ღირდა თვეში 10 მანეთი. ასე იყო კრასნი იარში და ასტრახანშიც ბინა უფრო ძვირი არ ღირდა, იგივე სიიაფე იყო...

ასტრახანში ჩემი გადასვლისთანავე ექიმი დოლოგოპილოვი შეეცადა თავის მრავალრიცხოვან ნაცნობებში ჩემთვის და ჩემი ცოლისათვის გაკვეთილები ემოვნა და გვიმოვნა კიდეც ძლიერ მდიდარ ოჯახებში, რომლებიც შრომის ფასის მოცემას არ ძუნწობდნენ. მით უმეტეს, ამ მხრივ კარგად მიდიოდა საქმე, რომ მე ძლიერ მუყაითად ვეკიდებოდი ალებულ ვალდებულებებს და გამართლებდი ჩემი მოწაფეების იმედებს. კარგად ემზადებოდნენ და გაუჭირვებლად შედიოდნენ სასწავლებლებში. მქონდა გაკვეთილები თანამდებობის პირების ოჯახშიც, არ ერიდებოდნენ ჩემ პოლიტიკურ მდგომარეობას, არ ეშინოდათ და მართლაც, გუბერნატორი და ჟანდარმერია ამ მხრივ არ გვაკვიწროვებდნენ პოლიტიკურ გადასახლებულებს და არც ბავშვების მშობლებს საყვედურს არ ეუბნებოდნენ. ვაძლევდი გაკვეთილს ოლქის სასამართლოს წევრის – დოვჟენკოს ოჯახშიაც კი, რომ არ ვახსენოთ ვეინერის ლუდხანის გამგის, ნემეცი ტრეპკეს ოჯახი, მილიონერი ბეზზუბიკოვის და მაკაროვის სახლები. ვასწავლიდი ცნობილი ნაფიცი ვექილის ლიახოვის ქალ-ვაჟს. ეს ლიახოვი იურისკონსულტად ჰყავდა დაქირავებული მილიონერ ბეზზუბიკოვს ას თუ მინად თვეში. როდესაც მან გაკვეთილები მიმოვნა თავის პატრონთან, დამარიგა – „ფულზე არ დაზოგოთ, ბევრი მოითხოვეთ“, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. როცა თვე გათავდა და დადგა დღე, როცა მე გასამრჯელო უნდა მიმეღო, შემოვიდა სამეცადინო ოთახში მილიონერი მამა ორი ჩემი მოწაფისა, რომელსაც ერთი ხელი სავსე ჰქონდა ქაღალდის ფულებით და მკითხა: „რამდენი უნდა მოგართვათ?“. – „ერთი თუმანი, ასე ვახდევინებ-მეთქი“. ბეზზუბიკოვს, შევატყვე, ეწყინა, შეურაცხყოფილად იგრძნო თავი და მითხრა: „ნუ დაგავიწყდებათ, რომ ბეზზუბიკოვი ვარ!“. – „ბეზზუბიკოვი მოიქცევა ისე, როგორც მას შეჰფერის, ეს მისი საქმეა, მე კი როცა მეკითხებიან, ჩემი ფასი უნდა დავასახელო“. მიხვდა, რაშიაც იყო მისი შეცდომა, ამოიღო მარცხენა ხელიდან ხუთთუმნიანი ქაღალდი, დადო ჩემს წინ და გაბრუნდა. დანარჩენი ფულები ისევ უკან წაიღო ხელში ჩაჭმუჭნული. მერე ლიახოვმა მითხრა, რომ თხუთმეტი თუმანი ჰქონდა მომზადებული ჩემთვის, მაგრამ მომცა ხუთი თუმანი, რადგან ჩემი პასუხი არ მოსწონებოდა.

მეორე თვეში რას მომცემდა, არ ვიცი, რადგან არ დასცალდა, დამატუ-

საღეს და ციხეში ამომყოფინეს თავი. ამ ოჯახში მეცადინეობა ძლიერ მიჰქირდა და ვფიქრობდი თვითონ დამენებებინა თავი. ჯერ მოწაფენი – ორი ძმა, ერთი უნიჭო, ზარმაცი და ყოველივე შრომის უნარს მოკლებულები. მერე მათი დედისგან არ მქონდა მოსვენება – დამიდგამდნენ ყოველდღე წინ იმოდენა საუზმეს, რომ სამი კაცი ვერ მოერეოდა: ზუთხი სხვადასხვა და სხვანაირად გაკეთებული, ძეხვი, ყველი, ხორცი და სხვა. მეცადინეობაზე არ მიმდიოდა იმდენი დრო, რაც ამ ხორავის ჭამაში. ჩემი უარი მათ არ ესმოდათ, უბრალო ლაპარაკის მასალად ან ბოდიშად მიაჩნდათ. გამახსენდა ჩემს სოფელში გაგონილი ზუმრობა, მიმართული სტუმრებისაგან უხვი მასპინძლის მიმართ: „დავიხოცეთ, ბატონო, პატივისცემითო“.³⁷

იმავდროულად, აღნიშნულ რეგიონში, საკვები, განსაკუთრებით კი თევზი უხვად იყო და იაფიც ღირდა. როგორც ი. რამიშვილი შენიშნავს: „თევზი იქ მაშინ ყველას თავსაყრელად ჰქონდა, თუ უბრალო თევზის ჭამას ისურვებდა. უფრო ეტანებოდნენ ზუთხის ჯიშის თევზებს. საუკეთესო ჯიშის ზუთხის გირვანქა (400 გრამი) – 30 კაპეიკად იყიდებოდა“.³⁸

ი. რამიშვილის მოგონებებში გადმოცემულია მისი და ვლასა მგელაძის ერთობლივი მგზავრობა თბილისიდან ფინეთის გავლით სტოკჰოლმში, სადაც 1906 წლის აპრილ-მაისში რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის IV ყრილობა გაიმართა.

მოგონებებში ვკითხულობთ: „ფინლიანდიის სადგურებზე ასეთი წესი იყო შემოღებული – რამდენიც უნდა ეჭამა მგზავრს, ბევრი თუ ცოტა, ფასი ერთი იყო დადებული – ოთხი აბაზი. ვლასამ ეს წესი კარგად გამოიყენა. პირველ სადგურზე გაანადგურა ყველაფერი ბუფეტში. აქ გოჭის კანჭი იკრა პირში, იქ ცხვრის სათბილოს დასტაცა ხელი, იქ შემწვარ ქათამს ააცალა მხარ-კურტუმი, ყველი, თევზი, ერთი ჭიქა რძეც მიაყოლა და გამოვიდა გარეთ. გაოცებულები უცქერდნენ სტუმრები, ხოლო ბუფეტის პატრონები ცხვირჩამოშვებულები უგეჟურად იღიმებოდნენ“.³⁹

* * *

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამხედრო მოღვაწე, სახალხო გვარდიის ჯავშნოსანი მატარებლების მეთაური, ხოლო შემდეგ ქარ-

³⁷ ი. რამიშვილი. მოგონებები. თბ. 2012, გვ. 492-493.

³⁸ ი. რამიშვილი, მოგონებები, გვ. 490.

³⁹ ი. რამიშვილი, მოგონებები, გვ. 436.

თული პოლიტიკური ემიგრაციის ცნობილი წარმომადგენელი ვლადიმერ (ვალდია) გოგუაძე (1880-1954) იგონებდა, რომ ფიზიკური მუშაობა ყმაწვილობიდან დაიწყო.

მის მოგონებებში ვკითხულობთ: „ბათუმს დავუბრუნდი და დავდექი მუშად რიხნელის ქარხანაში. ჩემს მოვალეობას შეადგენდა ნავთიან ყუთებზე მასობით „კისლატიან კაპსულების“ დაფარება. დღეში ვმუშაობდი თერთმეტ საათს და ხელფასად მეძლეოდა ორი აბაზი. ამ ქარხნის მუშების უმეტესობას შეადგენდა ქართველობა. ხელფასის მიღებისთანავე ისინი გარბოდნენ სამიკიტროში; მოითხოვდნენ აუარებელ ღვინოს, ზოგს დაღევდნენ, ზოგს კი დაღვრიდნენ იქვე. ფულს „თავმოძწონედ“ იხდიდნენ და შემდეგ სხვა სამიკიტროში გადადიოდნენ; არღნითა და ეტლით მთელ ქალაქს შემოივლიდნენ, სტეხდნენ აურზაურს, ჩხუბს; მიიწევდნენ ერთმანეთზე ხანჯლით და სხვ... განთქმული მოქეიფე ხანჯლოსნები ლომთათიძის და თავართქილაძის ჯგუფი იყო. ეს ყმაწვილები ამდენი უაზრო ქეიფის შემდეგ ქარხანას უკაპეიკოდ უბრუნდებოდნენ და მეორე დღეს პურის ფულს სესხულობდნენ...

ერთი წლის შემდეგ გადამიყვანეს გატეხილი ყუთების შესაკეთებლად. ჩემი უფროსი იყო სპარსელი ჰუსეინა, რომელიც ძალიან კარგი კაცი იყო. ჯამაგირს მაძლევდნენ დღეში ათ შაურს.

რიხნელის ქარხანაში მუშაობამ იკლო, რის გამოც გადავედი როტმილდის ხერხის ქარხანაში. ჩემს მოვალეობას შეადგენდა ყუთების ჭედვა. ჯამაგირი მეძლეოდა დღიურად თხუთმეტი შაური“.⁴⁰

ამდენად, როტმილდის ქარხანაში მომუშავე 18 წლის მუშის – ვ. გოგუაძის დღიური ანაზღაურება 1898 წლისათვის – 75 კაპიკს შეადგენდა, რაც იმ დროისათვის არცთუ ცოტა იყო.

* * *

სახელოვანი თეატრალური რეჟისორი კონსტანტინე (კოტე) მარჯანიშვილი (1872-1933) 1904-1906 წლებში მოღვაწეობდა რიგის რუსულ თეატრში, სადაც თავის დრამატულ ჯგუფში მიიწვია ანტრეპრენიორმა კონსტანტინე ნეზლობინმა (ალიაბიევმა).

აღნიშნულ ქალაქში მიწვევის ისტორიას კ. მარჯანიშვილი ასე იხსენებდა: „მოვეკლინე 1904 წელს მოსკოვის თეატრალურ ბაზარს... დღემდე არ

⁴⁰ ვ. გოგუაძე. მოგონებანი. ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა „დაბრუნება“. მრავალტომეული. ვ. შარაძის რედაქციით. ტ. III. თბ. 1992, გვ. 364-365.

ვიცი, როგორ მიაღწია ნეზლობინამდე ხმამ ჩემზე, ენახა თუ არა მოსკოვში ჩემი დადგმები ზოოლოგიურ ბაღში, თუ ნ. ი. ვოლსკისა და ირკუტსკის თეატრების მსახიობთა აზრმა მიიქცია მისი ყურადღება ჩემზე... დიდმარხვის ერთ მშვენიერ დღეს (ჩემთვის, ცოლისთვის და შვილისთვის დიდმარხვა უკვე კარგა ხნის დამდგარი იყო, ვინაიდან ფული გამითავდა, ანტრეპრენიორი კი არსად ჩანდა) გამოცხადდა ჩემთან ნეზლობინის მსახიობი გედიკე, ჩემი ნაცნობი, რომელმაც ნეზლობინის სახელით გადმომცა – შევხვედროდი მას დილის 10 საათზე ფილიპოვის ყავახანაში ტვერსკაიაზე...

ამ დღეს საგსებით შევსანსლეთ ის უკანასკნელი ნამცეცები, რაც კი დანახოვიდან დაგვრჩენოდა, დავიტოვე მხოლოდ ორი უხალთუნი ყავახანის მეკარისათვის სახკალდილოდ.

10 საათზე ფილიპოვთან გავჩნდი. ნეზლობინი უკვე მაგიდასთან იჯდა და გემრიელად შეექცეოდა ყავას, ფუნთუშ-ნამცხვარს და ცხელ-ცხელ ღვეხელს... ყავა შემომთავაზა. თუმცა შიმშილისაგან თითქმის მუცელსა მგვრემავედა, უარი განვაცხადე, – ეს არის მაღიანად ვისაუზმე-მეთქი... მკითხა: „გინდათ ჩემთან სამსახური?“ ვუპასუხე – მინდა-მეთქი. ნეზლობინმა კმაყოფილებით გაიღიმა... მითხრა: „კარგი, თქვენ ჩემთან მსახურობთ. ჟამაგირი – 250 მანეთი თვითურად! წერილობით ხელშეკრულებას არა ვღებ. მშვიდობით!“ ხელი ჩამომართვა და დამტოვა...

მეორე დილას, თეატრალური საზოგადოების ბიუროში რომ მივედი... შემნიშნა ბიუროს მმართველმა პალმინმა... მომილოცა, გადმომცა ნეზლობინის სახელით ავანსი 500 მანეთი და მითხრა: კონსტანტინე ნიკოლოზის ძემ გთხოვთ, არ ეძებოთ საზაფხულო საძუშაო და წახვიდეთ სტარაია რუსაში, რათა გაეცნოთ მის საქმეს, შეიმუშავოთ რეპერტუარი, მუშაობის პირობები და სხვანიო“.⁴¹

რიგის რუსულ თეატრში მუშაობის უკანასკნელ წელს, კოტე მარჯანიშვილს, როგორც წარმატებულ რეჟისორს, ხელფასი გაუორმაგეს, თუმცა მის პარალელურად, ნეზლობინმა მეორე რეჟისორიც მიიწვია.

კ. მარჯანიშვილის მოგონებებში ვკითხულობთ: „ნეზლობინს ცოტა არ იყოს, აჯავრებდა ჩემი წარმატება. ძალიან სწყინდა, რომ პრესაც და საზოგადოებაც ნეზლობინის თეატრზე კი არ ლაპარაკობდა, არამედ მარტო ჩემს მუშაობაზე... მართალია, თვით იგი ძალიან მაფასებდა, ჯამაგირი თვითონვე ერ-

⁴¹ კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები. წიგნში გამოყენებულია საქართველოს ხელოვნების სასახლეში დაცული საარქივო მასალები. თბ. 2013, გვ. 32-36.

თბაშად ერთი-ორად გაძვირდა – ახლა მე 500 მანეთს ვიღებდი, მაგრამ მაინც იმას ამჯობინებდა, რომ აღვირამოდებული ყვოლოდი, ამიტომაც მოიწვია ტუნკოვი... ნეზლობინი საუკეთესო პიესებს დასადგმელად ტუნკოვს აძლევდა... ეს მე შეურაცხყოფად მივიღე...

ნეზლობინს ჩვეულებად ჰქონდა, სეზონის უკანასკნელ დღეებში არას გეტყოდა მომავალ სეზონში კვლავ მასთან სამსახურის თაობაზე. ვფიქრობდი, უარს უკანასკნელ წარმოდგენაზე მეტყოდა. დეკემბერში რამდენიმე წინადადება მივიღე. სხვათა შორის, ხარკოვში მიწვევდა ანტრეპრენიორი ლინტვარიოვი, თვითურად 800 მანეთს მაძლევდა... სეზონი დამთავრდა. საზოგადოება, როგორც ყოველთვის, უკანასკნელ წარმოდგენაზე გულითად ოვაციებს უმართავდა თავის საყვარელ არტისტებს. მეც ვიყავი მათ შორის. წარმოდგენის დასასრულს მომიახლოვდა ნეზლობინი ამ სიტყვებით: „შემდეგ სეზონში მე გაძლევთ თქვენ 800 მანეთს. დანარჩენზე შემდეგ მოვილაპარაკოთ“.

ბოლოში მოვიხადე მის წინაშე და ვუთხარი, თანხმობა მივეცი ხარკოვში, რადგანაც იმედი არა მქონდა, რომ კვლავ მოისურვებდით ჩემთან მუშაობას-მეთქი. „მაგას მნიშვნელობა არა აქვს – მიპასუხა მან – პირგასამტეხლო ჯარიმას მე ვიხდი“. მაგრამ გადაჭრით განუცხადე, რომ ლინტვარიოვის მოტყუება არ შემიძლია და რომ ხარკოვში მივდივარ.

„ამიერიდან ჩვენ ერთმანეთს აღარ ვიცნობთ!“ – წაიბურტყუნა ნეზლობინმა და ისე გაშშორდა იგი, რომ არ გამოემშვიდობა“.42

ხარკოვის საქალაქო თეატრში მუშაობიდან წელიწადის შემდეგ, კოტე მარჯანიშვილს, როგორც სახელგანთქმულ პროფესიონალს, კიევში გადასვლა შესთავაზეს.

დიდი ქართველი რეჟისორი იგონებდა: „იანვარში ჩემთან ჩამოვიდა ანტრეპრენიორი მ. ე. ლუვან-ტორცოვი, რომელმაც შემდეგი სეზონისათვის მიმიწვია კიევს თავის თეატრში, შემომადგინა 1200 მანეთი თვითურად. დავეთანხმე, მაგრამ პირობა დავუდე: დასის ჩემთან ერთად შედგენა, რეპერტუარის დამოკიდებლად გაძლოდა და განსაზღვრული თანხა დადგმებისათვის. ლუვანმა მიიღო ჩემი პირობები“.43

1908 წლის იანვარში ოდესის ქალაქის საბჭომ კ. მარჯანიშვილს გაუგზავნა დეპეშა, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ მომავალი „სეზონისათვის შემოტანილია განცხადება თეატრის იჯარით აღების თაობაზე სამი ანტრეპ-“

42 კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები, გვ. 45-46.

43 კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები, გვ. 48-49.

რენიორის – მიკულინის, სიბირიაკოვისა და ბაგროვის მიერ. სამივენი თქვენ გასახელებენ, როგორც სამხატვრო ნაწილის ხელმძღვანელს. კეთილი ინებეთ გვიპასუხოთ, ამ სამში ვისთან აპირებთ სამსახურს“.⁴⁴

კოტე მარჯანიშვილი იხსენებდა: „ასეთი დეპეშა გავგზავნი: „თუ ვიქნები, მხოლოდ ბაგროვთან“. ბაგროვმა თეატრი მიიღო. ღუვან-ტორცოვს ჩემი გაშვება არ უნდოდა. იმასთან მე 1200 მანეთს ვიღებდი თვითურად. დამპირდა მომატებას, შემომაძღვია 1500 მანეთი. ეს რომ გაიგო, ბაგროვმა 1800 მანეთი შემომაძღვია. დაიწყო ვაჭრობა. ასე რომ, თითქო აუქციონით ბაგროვს 2400 მანეთად ვერგე. ეს იყო დაუჯერებელი, სარეკორდო ციფრი, რაც როდესმე რუსეთში რეჟისორს მიეღო. შემედლო მეამაყა: ჯერ კიდევ 1905 წელს მე ვიღებდი რიგაში ნეზლობინისაგან 250 მანეთს თვითურად, ახლა კი ოთხი წლის შემდეგ, ჩემი განაკვეთი 2400 მანეთამდე გაიზარდა“.⁴⁵

ასე რომ, იმ დროისათვის კ. მარჯანიშვილს ფრიად სოლიდური ოდენობის ხელფასი გააჩნდა. ეს არც იყო გასაკვირი, თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ აღნიშნულ პერიოდში მოსახლეობა დიდ ინტერესს იჩენდა თეატრისადმი და აქტიურად ესწრებოდა სპექტაკლებს. სწორედ ამის წყალობით, მაგალითად, 1907 წლის ზაფხულის სეზონში ანტრეპრენიორ ღუვან-ტორცოვის შემოსავალმა 70 ათასი მანეთი შეადგინა.⁴⁶

* * *

საქართველოს სახალხო არტისტი ეკატერინე (ცაცა) ამირეჯიბი (1889-1975), რომელიც 1910-1911 წლებში სწავლობდა მოსკოვში, ს. ხალიუტინის თეატრალურ სტუდიაში, იგონებდა: „გადავწყვიტე მოსკოვში წავსულიყავი და სახელოვნო განათლება მიმეღო, მაგრამ ჩემს მშობლებს ოთხივე შვილის უმაღლეს სასწავლებელში გავგზავნა არ შეეძლოთ. სამსახური დავიწყე რკინიგზის სამმართველოში... თვეში 30 მანეთი მქონდა. სასმელ-საჭმელით ოჯახში უზრუნველყოფილი ვიყავი. ეს ფული მთლიანად შემედლო გადამეღო და მოსკოვში წასასვლელად მეგროვებინა. სამსახური 6-საათიანი იყო, 9-დან – 3 საათამდე...“

ქართველებს, საზოგადოდ, ძალიან გულთბილად და სიყვარულით გვიღებდნენ მოსკოვში. იმ დროს ჩამოსულ ქართველ ახალგაზრდებს ისიც გვაძ-

⁴⁴ კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები, გვ. 65.

⁴⁵ კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები, გვ. 65.

⁴⁶ კ. მარჯანიშვილი. უნიკალური საარქივო მასალები, გვ. 59.

ხნევებდა და გვაამაყებდა, რომ ორი დიდი ხელოვანი, ორი ჩვენი თანამემამულე თავისი დიდი მხატვრული შემოქმედებით ამდიდრებდა მაშინდელ თეატრალურ მოსკოვს. ესენი იყვნენ კოტე მარჯანიშვილი და ალექსანდრე სუმბათაშვილ-იუჟინი...

სწავლის გადასახადი ძალიან მცირე იყო, ისე რომ შეძელი ჩემი ორი წლის მოგროვილი ფულით გადამეხადა... ჩემთან ერთად ოთახში ცხოვრობდა თამარ ძნელაძე, რომელიც კონსერვატორიაში სწავლობდა... ის იყო დისშვილი ცნობილი ქართველი ხუროთმოძღვრის სიმონ კლდიაშვილისა, რომელმაც ააშენა ქართული სათავადაზნაურო გიმნაზია, შემდეგში – ქართული უნივერსიტეტი. ოთახის ქირას სანახევროდ ვიხდიდით, ძალიან კარგი დიასახლისი გვყავდა. ბინა და ჭამა-სმა თითოს 25 მანეთი გვიჯდებოდა“.⁴⁷

ცაცა ამირეჯიბი საინტერესოდ აღგვიწერს იმდროინდელ მოსკოვში მყოფ ქართველ სტუდენტთა ცხოვრებას. მისი თქმით: „მოსკოვში ცხოვრებას ჩვენთვის თავისებური სიძნელებიც და შეღავათებიც ჰქონდა. სასადილოში იაფი სადილები იყო, მაგრამ ქართველი სტუდენტების უმეტესობას არც ამის საშუალება ჰქონდა...

მოსკოვში მყოფი ქართველი სტუდენტობა მუდამ ახლო იყო ხელოვნებასთან და საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან. მას არ გამოერჩებოდა არცერთი მოვლენა. არსებობდა ქართველთა სათვისტომო, რომელიც ეხმარებოდა ქართველ ღარიბ სტუდენტებს. ყოველ წელიწადს იმართებოდა ტრადიციული ქართული საღამოები, რომლებზეც დიდი თანხა გროვდებოდა ხოლმე და ამ თანხას ღარიბ სტუდენტობას ახმარდნენ. ნაწილს საქართველოშიც უგზავნიდნენ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“.⁴⁸

* * *

გამოჩენილი კინორეჟისორი, სახალხო არტისტი მიხეილ ჭიაურელი (1894-1974), რომელმაც დაამთავრა ჯერ თბილისის სახელოსნო სასწავლებელი (ორთქმავლის მემანქანის სპეციალობით), ხოლო შემდეგ ფერწერისა და ქანდაკების სკოლა (იაკობ ნიკოლაძის ხელმძღვანელობით), შედიოდა ქართულ სახალხო სახლთან არსებული წარმოდგენების მმართველ წრეში (1910-1914 წლებში) და სპექტაკლებშიც მონაწილეობდა. ამის პარალელურად, იგი იარაღოვის ქარხანაში ზეინკლად მუშაობდა და დღიურ ჯამაგირად 80 კაპიკს იღებდა.

⁴⁷ ც. ამირეჯიბი. მსახიობის მოგონება. თბ. 1975, გვ. 23-34.

⁴⁸ ც. ამირეჯიბი. მსახიობის მოგონება, გვ. 35-39.

1914 წელს მ. ჭიაურელმა შექმნა თავისი პირველი ქანდაკება – მსახიობ კოტე მესხის (1857-1914) ბიუსტი, რის გასამრჯელოდაც იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი თანხა გადაუხადეს.

მ. ჭიაურელი იგონებდა: „შემკვეთი მოვიდა და თან კიდევ ჩემთვის უცნობი კაცი მოიყვანა... ბიუსტი ორივეს მოეწონა. შემკვეთმა კიდევ ერთხელ მკითხა შრომის საფასური, მაგრამ ვთხოვე, თავად გადაეწყვიტათ. ამოიღო საფულე და ხუთი წითელი თუშნიანი გადმოძცა, თან მაღლობა დააყოლა. დედაჩემი მთელ ამ სცენას გაკვირვებული უცქერდა. სტუმრების წასვლის შემდეგ ეს ჩემი პირველი პონორარი დედას გადავეცი ოჯახში მოსახმარად. არ იღებდა, ვერ წარმოედგინა, რომ ამდენი ფულის აღება შეიძლებოდა თაბაშირისაგან გაკეთებულ რაღაც საგანში“.⁴⁹

* * *

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელმწიფო, პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწე, ხოლო შემდგომში ქართული ემიგრაციის ცნობილი წარმომადგენელი, გენერალი შალვა მაღლაკელიძე (1894-1976) იგონებდა, 1914 წლის ზაფხულში, როდესაც ქუთაისის ქართული გიმნაზიის დასრულების შემდეგ, უმაღლესი განათლების მისაღებად რუსეთში გაემგზავრა, მას მამამ ნიკოლოზ მაღლაკელიძემ საკმაო ოდენობის თანხა გაატანა. მასთან ერთად რუსეთში გაემგზავრა პოეტი ტიციან ტაბიძეც (1895-1937), რომელიც იმხანად მოსკოვის უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე სწავლობდა.

შ. მაღლაკელიძის მოგონებაში ვკითხულობთ: „ჩავედიტ მოსკოვში და დავბინავდი. მამაჩემმა მე გამატანა 350 მანეთი – ერთი წლის ფული ერთბაშად. ტიციანს ვუთხარი – ამდენი ფული მაქვს-მეთქი. ტიციანს ჰქონდა 30 მანეთი, დიაკვანი იყო მამამისი და ერთი თვის ხელფასი მიუცია. პავლე აბულაძეს, ტიციანის მეგობარი იყო... 20 მანეთი აქვს. დავბინავდი ერთად, 20 მანეთად სამი კაცი. მეერავი ქალი იყო, უნივერსიტეტთან ახლოს აქირავებდა ბინას. ტელეფონიც გვაქვს“.⁵⁰

აღსანიშნავია, რომ მოსკოვის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე სწავლის პერიოდში შ. მაღლაკელიძე, სამშობლოში დაბრუნებამდე (1915 წ.) მსახურობდა ამ ქალაქის თავის მიხეილ ჩელნოკოვის (1863-1935) მდივნად და სტუდენტის კვალობაზე საკმაოდ კარგ ანაზღაურებასაც იღებდა.

⁴⁹ მ. ჭიაურელი, ცხოვრების ისტორიის დეტალები. წიგნში გამოყენებულია საქართველოს ხელოვნების სასახლეში დაცული საარქივო მასალები. თბ. 2013, გვ. 158.

⁵⁰ შ. მაღლაკელიძე. მოგონებები. გამოსაცემად მოამზადა ვ. რცხილაძემ. თბ. 2012, გვ. 27.

შ. მალლაკელიძე იგონებდა: „მოსკოვის თავი იყო რუსეთის ყველა ქალაქების თავის „სოიუზ გოროდოვ“-ის თავმჯდომარე... მისცა გაზეთში განცხადება, რომ ქალაქის განყოფილების („პო პრიომუ ი ევაკუაციი რანენის“) მხრივ მას სჭირდება მდივანი, მაგრამ სასურველიაო მას ჰქონდეს 18 წლის მუშაობის სტაჟი... ხუმრობით შევიარე ქალაქის თავთან, რომ ამ ადგილზე დაშინდნოს... მკითხა: „ვი გრუზინ?“ – „და!“ – „პო აკცენტუ ვიდნო“... მცირე გასაუბრების შემდეგ, ეტყობა მოვეწონე, მითხრა: „ნაზნაჟუ. შემდგისაჲ რუბლეი ზოლოტომ პოლუჩიტე ს ლოშადმი... დოკტორსკი ობედ ბუდეტე პოლუჩატ. ვ ვამემ რასპორიაჟენი ბუდეტ ვრაჩი იმპერიი. მოი სეკრეტარ ობუჩიტ ვას, კაკ პრისტუპიტ კ დელუ. ვი მნე პონრავილის, ნე ნუჟნო ნიკაკოგო სტაჟა“.

გამოვედი გარეთ. ბიჭები მიცდიდნენ. მე ვუთხარი: „დაშინდნეს!“ ახლა ამით ატეხეს აურზაური: „ჩვენც მოგვაწყეო!“ მართლაც, გამოვიგონე თანამდებობა „ეტაჟნი სტუდენტ“, ე. ი. სახლებში, რომლებიც ლაზარეთებად იქცა, მორიგე რომ იყოს თითოეულ სართულზე. დაჭრილებს რომ მოიყვანენ, ამისთვის დაენიშნე ჩემო ბატონო, ვინც კი ქართველი სტუდენტი იყო... დაენიშნათ ხელფასი 50 მანეთის ოდენობით. ასე გავხდი უცებ დიდი თანამდებობის კაცი“.⁵¹

აღნიშნულ თანამდებობაზე მუშაობის პერიოდში შ. მალლაკელიძე ფინანსურად დაეხმარა მოსკოვში დაპატიმრებულ სოციალ-დემოკრატს (ბოლშევიკს) ალექსანდრე თეოფანეს ძე ნადირაძეს, რითაც ეს უკანასკნელი, როგორც ქართველი – ფაქტობრივად სიკვდილს გადაარჩინა.

შ. მალლაკელიძე იგონებდა: „თავის დროზე მოსკოვში ნადირაძე რომ დაიჭირეს, როგორც ბოლშევიკი, ვიდაცა ქალმა გასცა, მივედი მე. ერთი ოქროს თუმნიანი მქონდა და ერთი ვერცხლის ათშაურიანი. სხვა ფული არა მაქვს. ათშაურიანი რომ მივეცე ცოტაა – ორ სადილს ჭამდა კაცი რესტორანში. ოქროს თუმნიანი კი უკვე პატარა მოხელის თვიური ჯამაგირი იყო. ავიღე და თუმნიანი მივეცი“.⁵²

* * *

გამოჩენილი მწერალი, მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე გიორგი ლეონიძე (1897-1966), რომელმაც ლექსების წერა ყმაწვილობიდან დაიწყო, იგ-

⁵¹ შ. მალლაკელიძე. მოგონებები, გვ. 32-33.

⁵² შ. მალლაკელიძე. მოგონებები, გვ. 137.

ონებდა: „1913 წელს, ერთ მზიან დღიას, მე შევედი „ნაკადულის“ რედაქციაში მორიგი, ახალი ნომრის მისაღებად, რომელშიც ჩემი ლექსი „შემოდგომა“ იყო დაბეჭდილი. „ნაკადულის“ რედაქტორმა ნინო ნაკაშიძემ შემაჩერა – არ წახვიდეთ, ჰონორარი გაქვთ მისაღებიო და იქვე გადმომიტვალა ვერცხლის ფულად რვა მანეთი და ათი შაური. მე გავშრი ასეთი უჩვეულო ყურადღებით, მაგრამ ნინომ პირდაპირ ძალით მომაჩერა ხელში ხსენებული თანხა. გამოველ რედაქციიდან თუ არა, მე პირდაპირ წიგნის მაღაზიებს ვეცი და ჩემი სასურველი წიგნები ვიყიდე, რომელთა შეძენასაც საკუთარი ფულით, წინააღმდეგ ვერც კი წარმოვიდგენდი. ასეთი იყო ჩემი პირველი ჰონორარი“.⁵³

* * *

საქართველოს სსრ-ის კომპარტიის ლიდერი 1938-1952 წლებში – კანდიდ ჩარკვიანი (1906-1994) იგონებდა: „დედაჩემის სოფელ ქორენიშში იქაურების მეცადინეობით სამრევლო სკოლა დაარსდა... 1913 წლის ნოემბერში გაიხსნა... სკოლის გამგეს და ერთადერთ მასწავლებელს ალფეზი ასათიანს სრული საშუალო განათლებაც არ მიეღო, მაგრამ ხანგრძლივი პრაქტიკით დაწყებით სკოლაში სწავლების ხერხები ასე თუ ისე აეთვისებინა. ყოველ შემთხვევაში ჩვენ, 6-7 წლის ბავშვები, მის მოუშადადებლობას ვერ ვგრძნობდით... თუმცა სამრევლო სკოლის მასწავლებლის თვითონ ხელფასი 25 მანეთზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო, მისთვის, სახსრების უქონლობის გამო, 15 მანეთი დაენიშნათ. და აი, მასწავლებელმა სკოლის მზრუნველებთან შეთანხმებით, მოსწავლეთა ოჯახებს ერთგვარი ხარკი დაადო: თვეში ერთხელ თითოეულ მათგანს მისთვის სადილი უნდა მოეტანა. მასწავლებლის ოთახში მაგიდაზე იდო რვეული, რომელშიც მოსწავლეების სია იყო შედგენილი. ვინც სადილს მოიტანდა, მისი სახელისა და გვარის ხაზზე ჯვარი დაისმებოდა... მრგვლად მოხარშული ქათამი, ხაჭაპური, ყველი – ასეთი იყო ჩვეულებრივად ამ სადილის მენიუ. მჭადის მოტანა სირცხვილად ითვლებოდა, მასწავლებლისათვის უთუოდ პური უნდა მიერთმიათ. ალფეზი მასწავლებელი კუჭს უჩიოდა, ამიტომ შაშხი და საერთოდ, ღორის ხორცის მოტანა სასტიკად იყო აკრძალული“.⁵⁴

⁵³ მწერალთა ავტობიოგრაფიები. წიგნი II. გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმის გამოცემა. თბ. 2013, გვ. 13.

⁵⁴ კ. ჩარკვიანი. განცდილი და ნააზრევი. თბ. 2004, გვ. 29-31.

* * *

ცნობილი გეოლოგი გიორგი ზარიძე (1908-1999) იგონებდა: „დავობადე თბილისში, რკინიგზის მემანქანის ოჯახში... ჩემს ბავშვობაში 9-10 წლის ასაკამდე ჩვენი ოჯახი ეკონომიკურად ნორმალურად უზრუნველყოფილი იყო. მამას ყოველთვიურად მოჰქონდა ხელფასის სახით ერთი მუჭა ოქროს ათმანეთიანები (თუმნიანები) და მაგიდაზე ჩხარა-ჩხურით დაყრიდა ხოლმე. შემდეგ ფულს დედა ეპატრონებოდა. მოგვიანებით, 1917 წლიდან დაწყებული... ცხოვრების პირობები მნიშვნელოვნად გაგვიუარესდა“.⁵⁵

ამდენად, იმდროინდელ უბრალო მუშებს ხელფასი უპრობლემოდ ეძლეოდათ არა მხოლოდ ქალაქის ფულის ნიშნების, არამედ – ოქროს მონეტების სახითაც.

* * *

გამოჩენილი მეცნიერი, ფიზიკოსი ვახტანგ პარკაძე (1912-1996) იგონებდა: „წითელი არმიის მიერ დამოუკიდებელი საქართველოს დაპყრობის შემდეგ გაუქმდა ქართული ფულიც და მის ნაცვლად ამიერკავკასიის რესპუბლიკაში შემოიღეს ე. წ. „ბონები“... იმ პერიოდში ფულის კურსი ყოველდღე იცვლებოდა... ბოლოს, მილიარდებში გადავიდა. მახსოვს, ერთ დღეს, გირვანქა პური 75 მილიარდი მანეთი ღირდა. ხალხი დასცინოდა მთავრობას. ერთხელ დიდელაჩემმა დაიჩივლა: რევოლუციამდელ საქართველოში ფულის ერთი კუპიურით ქალის გათხოვება შეიძლებოდა. მეტადრე „პეტროვკით“ (500 მანეთი) აზნაური ქალის დიდი მზითვეი მომზადდებოდაო. ახლა ჩვეულებრივი სადილი რომ გააწყო, ერთი ხურჯინი ფული უნდა დაახარჯო“.⁵⁶

ხსენებულ ბანკოტს იმიტომ უწოდებდნენ „პეტროვკას“, რომ რუსეთის იმპერიის მიერ გამოშვებული 500-რუბლიანი „სახელმწიფო საკრედიტო ბილეთის“ ავერსზე გამოსახული იყო იმპერატორ პეტრე I-ის პორტრეტი.

რაც შეეხება ამ ბანკოტის ღირებულებას, უნდა გავიხსენოთ, რომ იგი უდრიდა 50 ცალ ოქროს თუმნიანს, ხოლო ამ უკანასკნელის ერთი ეგზემპლარის დღევანდელი საბაზრო ღირებულება, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საშუალოდ უტოლდება ამერიკის შეერთებული შტატების 380 დოლარს. ამდენად, I მსოფლიო ომის დაწყებამდე მიმოქცევაში არსებული რუსეთის საიმ-

⁵⁵ გ. ზარიძე. მოგონებები. თბ. 1997, გვ. 5-6.

⁵⁶ ვ. პარკაძე. მოგონებები ქართველ მეცნიერებზე. თბ. 1993, გვ. 144-145.

პერიოდ 500-რუბლიანი კუპიურის ღირებულება დაახლოებით შესაბამებოდა თანამედროვე 19. 000 ამერიკულ დოლარს.

* * *

ამრიგად, XIX საუკუნის მიწურულიდან – 1914 წლამდე რუსეთის იმპერიაში არსებული ფასების და ხელფასების შესახებ საყურადღებო ინფორმაციაა დაცული როგორც საქართველოს და რუსეთის სახელმწიფო არქივებში, ასევე ცნობილ ქართველ პოლიტიკურ, სახელმწიფო, საზოგადო მოღვაწეთა, მეცნიერთა და ხელოვანთა თხზულებებში, მოგონებებსა და ეპისტოლურ მემკვიდრეობაში.

Niko Javakhishvili

Associate Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

SALARIES AND PRICES IN THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 19TH-EARLY 20TH CENTURY)

Summary

The article discusses the salaries and prices which existed in late 19th-early 20th century (till the outbreak of the World War I) in the Russian Empire, the part of which was Georgia.

The information on prices and salaries is mainly based on material from the Georgian and Russian state archives, as well as on details from the novels, memoirs and epistolary inheritance of Georgian political, state and public figures such as writers, scholars and artists.

In parallel to this, the article reviews the money system which existed in the Russian Empire in late 19th-early 20th century.

The above information is preserved in the writings of the prominent Georgian figures: *Nikoloz (Niko) Avalishvili (1844-1929)*; *Jakob Mansvetashvili (1855-1939)*; *Isidore Ramishvili (1859-1937)*; *Vazha-Pshavela (1861-1915)*; *Eqvtime Takaishvili (1863-1953)*; *Giorgi Laskhishvili (1866-1931)*; *Tedo Sakhokia (1868-1956)*; *Lado Bzvaneli/ Vladimir Natsvlishvili (1871-1946)*; *Konstantine (Kote) Marjanishvili (1872-1933)*; *Konstantine (Kote) Makashvili (1876-1929)*; *Vladimer (Valodia) Gogvadze (1880-1954)*; *Dimitri Javakhishvili (1882-1971)*; *Konstantine Kandelaki (1883-1959)*; *Shalva Amirejibi (1887-1943)*; *Vladimer (Lado) Japaridze (1887-1981)*; *Andria Razmadze (1889-1929)*; *Ekaterine (Tsatsa) Amirejibi (1889-1975)*; *Vladimir (Lado) Japaridze (1889-1977)*; *Gorgi Chitaia (1890-1986)*; *Mikheil Chiaureli (1894-1974)*; *Shalva Maglakelidze (1894-1976)*; *Giorgi Leonidze (1897-1966)*; *Kandid Charkviani (1906-1994)*; *Giorgi Zaridze (1908-1999)*; *Vakhtang Parkadze (1912-1996)* and others.

One of the major conclusions of the present article is that in late 19th-early 20th century the existing salaries and prices across much of the Russian Empire were in conformity.